

SVEIN MØNNESLAND

Oslo, Norveška

OD ZAJEDNIČKOG STANDARDA DO TROSTANDARDNE SITUACIJE

1. Prelazni period

1.1. Političke i kulturne prilike

Početkom 1990. godine došlo je do raspada Saveza komunista Jugoslavije. To je bila posljedica sve većih sukoba između republičkih partija u toku prethodnih godina. U toku 1990. godine raspisani su višestranački izbori u svim jugoslavenskim republikama. Time je završen politički monopol Komunističke partije.

Raspad Komunističke partije 1990. godine imao je dalekosežne posljedice i za kulturni život, a time i za jezičku politiku. U prethodnom periodu jezičku politiku usmjeravala je Partija. Sad više nije bilo snage koja je mogla rukovoditi jezičkom politikom na cijelom području.

Raspadom Jugoslavije, u toku 1991. i prve polovine 1992., nastale su nove države, koje su kulturnu, uključujući i jezičku, politiku počele voditi samostalno. Time je nastala nova situacija. I ranije je bilo pokušaja da se jezička politika vodi što samostalnije, npr. u Hrvatskoj početkom 70-ih, ali takvi pokušaji bili su ugušeni. S raspadom Jugoslavije jezička politika je postala stvar svake novostvorene države, a one su zamišljene kao nacionalne države.

U Bosni i Hercegovini je nacionalna struktura bila složenija nego u drugim postjugoslavenskim državama. Prema popisu stanovništva 1991. godine, od ukupnog broja stanovnika, 4.364.574, Muslimani su činili 43,7%, Srbi 31,3%, Hrvati 17,3%, Jugoslaveni (u nacionalnom smislu) 5,5%, drugi (Crnogorci, Romi, Albanci) manje od 1%.

1.2. Jezička politika u postjugoslavenskim državama srpskohrvatskog jezika

U novim državama novonastala sloboda iskorištena je za nacionalnu jezičku politiku, u nekim državama izrazitije nego u drugim. U svim novim postjugoslavenskim državama rast nacionalizma doveo je do "nacionalističke" jezičke politike, ali na različite načine. U Hrvatskoj je jezička politika postala sastavni dio izgradnje nacije, konsolidacijom specifičnih osobina hrvatskog jezika, s primjesama ekstremizma u pogledu purizma i uvođenja novih riječi, ili riječi koje su bile izašle iz upotrebe. Politički cilj bio je da se hrvatski književni jezik što više razlikuje od srpskog. Neki vodeći hrvatski lingvisti, međutim, nisu pristali na takvu politiku.

U Srbiji se vodila nacionalna jezička politika koja je isto tako imala nacionalističke odlike. "Ni štete koje je srpska strana napravila nastojanjem da striktno odvoji srpski od hrvatskog nisu ništa manje [od hrvatskih]." (Božidar Jakšić 1990). Nastojanje da se ćirilica zakonski proglasi jedinim službenim pismom u Srbiji, te razdvajanje srpskog (na primjer na studijama) od svega hrvatskoga, dovelo je do većeg raskola između srpskog i hrvatskog standarda. Među srpskim lingvistima bilo je i onih koji su imali izrazito nacionalističko, čak ekstremno, opredjeljenje.

U Crnoj Gori nije uvedena nova službena jezička politika, nastavljena je ijekavska srpskohrvatska tradicija, ali su pojedinci iskoristili novu slobodu za lansiranje ideje o specifičnom crnogorskom jeziku (Nikčević 1993).

U takvim okolnostima, okružena lingvističkim nacionalizmima, Bosna i Hercegovina se nalazila u teškom položaju. No, i u Bosni i Hercegovini bujao je nacionalizam. Djelovanje nacionalnih stranaka i kulturno-nacionalnih društava doprinijelo je nacionalnom previranju.

1.3. Zajednički bosanskohercegovački standard pod udarom

U Bosni i Hercegovini nije bilo zvaničnih promjena u jezičkoj politici u toku 1990. i 1991. godine. Nastavljena je praksa zajedničkog bosanskohercegovačkog standarda. Udžbenici su još uvijek bili isti, s "bh. izrazom" iz 1970-ih i 80-ih kao standardom, i s latinicom i ćirilicom, ravnopravno zastupljenim. Najveći su mediji isto tako nastavili s praksom prethodnog perioda. Kao primjer može poslužiti sedmičnik *Nedjelja*, čiji je jezik u ovom periodu, do prestanka izlaženja u proljeće 1992., bio isti kao u prethodnom periodu, s priložima bošnjačkih, srpskih i hrvatskih autora.

Međutim, u toku 1991. godine nova politička situacija postepeno je dovela do promjena u gledanju na jezičku situaciju kod dijelova stanovništva. Nacionalizam pod Miloševićem u Srbiji i pod Tuđmanom u Hrvatskoj imao je svoje reperkusije i u Bosni i Hercegovini. Srpsko-hrvatski raskol je uticao na raspoloženje Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Kod Bošnjaka su se pojavili glasovi koji su zastupali poseban jezik za Bošnjake, uglavnom pod nazivom bosanski jezik. U medijima, prije svega u *Oslobođenju*, razvila se polemika oko bosanskog jezika (Halilović 1991:220-230, Hofman-Pianka 2000). Sve veći broj Bošnjaka zahtijevao je da bosanski jezik bude službeni jezik u Bosni i Hercegovini.

U susjednim državama naziv "srpskohrvatski" više nije bio u službenoj upotrebi. U Hrvatskoj, gdje je naziv "hrvatski književni jezik" bio ozvaničen već od Ustava 1974., "hrvatski" je postao službeni naziv u Ustavu od 1990. godine. U Srbiji je 1991. godine naziv "srpski jezik" uveden u Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisama, te 1992. u Ustavu SRJ i Ustavu RCG. Isti, jednočlani nazivi, postali su uobičajeni i među Hrvatima i Srbima u Bosni i Hercegovini. U takvoj situaciji, iluzorno je bilo očekivati da će Bošnjaci zadržati stari naziv "srpskohrvatski" za svoj jezik, s nacionalnim

imenovanjem njihovih susjeda, Srba i Hrvata, koji su u to vrijeme počeli negirati i samo postojanje bošnjačke nacije kao i njihovog prava.

U popisu stanovništva u maju 1991. godine, pod rubrikom "maternji jezik", 37,5% stanovništva izabrao je naziv "bosanski", 26,6% "srpskohrvatski", 18,8% "srpski", 13,5% "hrvatski", a 1,4% "hrvatskosrpski". Velika većina Bošnjaka, oko 90%, izjasnila se, dakle, za naziv "bosanski". Dva nacionalna prosvjetno-kulturna društva su se izjasnila za nacionalne nazive, hrvatski Napredak za naziv "hrvatski", a Prosvjeta za "srpski".

Nije se, međutim, radilo samo o nazivu jezika. Dok su Hrvati i Srbi živjeli u zajedničkoj državi, bilo je osnova za tvrdnju da se radilo o varijantama jednog standardnog jezika, iako su varijante u suštini imale ulogu posebnih standardnih jezika. Nakon raspada zajedničke države više nije bilo potrebno da se srpski i hrvatski smatraju varijantama jednog standarda, već su poprimali status posebnih standardnih jezika, svaki u svojoj nacionalnoj državi. Na sličan način su danski i norveški bokmål, poslije prestanka političke unije, postali srodni standardni jezici, a ne varijante jednog standardnog jezika. Dva su standardna jezika jer služe dvama narodima u posebnim državama, bez obzira na lingvističku srodnost.

Kad su ranije varijante, srpska i hrvatska, postale nacionalnim standardnim jezicima, služeći svaka svom narodu, a još i sunarodnjacima koji žive u drugoj državi, Bosni i Hercegovini, situacija za Bošnjake postala je problematična. Ali nije bilo suglasnosti oko rješenja. Mevlida Karadža (1999) navodi tri moguća rješenja bosanskohercegovačke standardnojezičke situacije:

- (1) Bosanski standardni jezik sa tri jezička idioma u statusu varijanti: bošnjačka, srpska i hrvatska. Status bosanskog jezika bio bi identičan statusu srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog u bivšoj Jugoslaviji, i moguće bi bilo voditi zajedničku jezičku politiku.
- (2) Tri standardna jezika u Bosni i Hercegovini, gdje će se srpski i hrvatski standardi vezati za svoje matične standardne jezike. Jezička politika u Bosni i Hercegovini odnosila bi se samo na bosanski standard.
- (3) Jedan standardni jezik na cjelokupnom državnom teritoriju Bosni i Hercegovini, s veoma elastičnom jezičkom normom.

Od ovih teoretskih mogućnosti samo će rješenje pod (2) postati politički aktualnim, iako "nema nikakvog lingvističkog opravdanja za napuštanje zajedničkog standarda" (Karadža 1999:37).

1.4. Prvi stručni radovi o bosanskom jeziku (jeziku Bošnjaka)

Godine 1991. objavljene su dvije stručne knjige koje će imati veliki uticaj na dalji razvoj standardizacije bosanskog jezika. Sami naslovi su zanimljivi. Dževad Jahić je svoju knjigu naslovio *Jezik bosanskih Muslimana*, dok je Senahid Halilović izabrao naslov *Bosanski jezik*.

Kao što naslov pokazuje, Halilović je pobornik naziva "bosanski jezik". U predgovoru navodi:

Narodno ime *bosanski jezik* kroz povijest je mijenjalo svoju sadržinu: prvotno bijaše imenom jezika svih žitelja zemlje Bosne, da bi se – od kraja 19. vijeka naovamo – svelo, uglavnom, na osnovno ime maternjeg jezika Bosanskih Muslimana,

islamiziranog slavenskog stanovništva u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji uopće. (Halilović 1991:7)

U knjigu su uvrštene studije o historiji i dijalektima bosanskog jezika i o jeziku pojedinih bosanskih pisaca, uz izbor raznih tekstova o bosanskom jeziku, od 19. stoljeća do 1991. godine.

Jahić, u svojoj knjizi, koja sadrži nekoliko vrlo značajnih studija, odbacuje ekstremizam s obje strane u lingvističkoj debati, ističući s jedne strane da Muslimani nemaju svog jezika, s obzirom na to da, navodno, ne predstavljaju naciju, a s druge strane da Muslimani imaju svoj zaseban jezik pod nazivom "bosanski". Kasnije će Jahić postati najvatreniji pobornik baš naziva "bosanski jezik".

Godine 1992. pisac Alija Isaković objavio je *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku* (reprint 1993.). U drugom izdanju (1995.) naslov je promijenjen u *Rječnik bosanskog jezika*, što nije adekvatno, jer rječnik sadrži samo specifične bosanske riječi, ekscerpirane iz djela bosanskih autora od starih vremena (osmanskog doba) naovamo. Uglavnom su to riječi orijentalnog porijekla, ali ne isključivo, za razliku od Škaljićeva rječnika *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* iz 1966. godine. Isakovićeva namjera bila je da privuče pažnju na manje-više zaboravljene riječi, a rječnik uopće nije zamišljen kao normativan rječnik savremenog standardnog jezika. Velika je zasluga ovoga rječnika bilježenje pojava pojedinih riječi s imenom autora i godinom.

Isaković, koji je već od 70-ih godina bio najistaknutiji pobornik bosanskog jezika, obrazložio je potrebu da se bosanski prizna kao poseban jezik činjenicom da su Muslimani posebna nacija, kao Srbi i Hrvati, te zato imaju pravo na svoj jezik, koji ima svoju vlastitu historiju:

Bosanski jezik nije nastao ni u okrilju srpskoga ni u okrilju hrvatskoga jezika, nije njihova izvedenica, već jedna od objektivnih naporednosti. Bosanski jezik imao je i vlastiti tok do početka 20. vijeka, kada su političke prilike izmijenile njegov javni status. Muslimani-Bošnjaci, kao zaseban kulturni sloj u višestoljetnom bosanskom društvu, stekli su vremenom drukčija iskustva od svojih susjeda te, kada je u pitanju prirodno pravo na materinski jezik i njegovo ime, nije bitna količina razlika. (Isaković 1992:6)

Ove tri knjige udarile su stručni temelj političkim postupcima oko proglašavanja bosanskog jezika. Ali, pisane u mirnodopskim prilikama, pravi će utjecaj imati tek u ratnim okolnostima.

2. Ratna Bosna i Hercegovina

2.1. Politička podjela i kulturna izolacija

U aprilu 1992. godine počeli su ratni sukobi, što je u toku mjesec-dva dovelo do srpske opsade glavnog grada Sarajeva i zauzimanja većeg dijela Bosne i Hercegovine (oko 70%) od strane bosanskih Srba i JNA, dok su hrvatske snage preuzele kontrolu u jednom dijelu Hercegovine. Takvo stanje, uza sve strahote rata, značilo je potpuno promijenjenu kulturnu situaciju. Zemlja je bila raskomadana na nekoliko dijelova, teritorije pod kontrolom centralnih (bošnjačkih) vlasti u Sarajevu sastojale se od nekoliko više-manje nepovezanih enklava. U toku prve godine rata, kad su se Bošnjaci i Hrvati borili zajedno protiv srpske agresije, postojala je mogućnost saradnje dvaju

naroda i oko pitanja jezika, ali kad je izbio sukob između Bošnjaka i Hrvata u proljeće 1993. godine, nestale su sve pretpostavke za zajedničku jezičku politiku.

Glavni grad zemlje bio je u opsadi sve do kraja 1995. godine, više od četiri i po godine. Vlada i drugi organi vlasti bili su prije svega zaokupljeni ratom, dok su druga pitanja, kao što je kulturna politika, bila potisnuta u drugi plan. Ipak je jezička politika, uza sve ratne teškoće, postala važno pitanje. Razlog tome je što je za Bošnjake jezik postao bitnom komponentom izgradnje nacije.

2.2. Jačanje zahtjeva za bosanskim jezikom

Krajem 1992. godine 105 bošnjačkih intelektualaca potpisalo je pismo Predsjedništvu Bosne i Hercegovine pod naslovom "Za ravnopravnost Bosanskih Muslimana u jeziku". Njihov je zahtjev bio da član 4 Ustava Bosne i Hercegovine treba da glasi: "U RBiH u službenoj upotrebi je bosanski, hrvatski i srpski jezik ijekavskog izgovora":

Polazeći od Ustavom zajamčene ravnopravnosti jezika naroda i narodnosti, koristeći prirodno pravo na slobodnu upotrebu i imenovanje svoga jezika, zahtijevamo ostvarenje prava da bosanski jezik imenujemo kao svoj jezik u onoj mjeri u kojoj Srbi svoj jezik nazivaju srpskim, a Hrvati hrvatskim. (*Oslobođenje*, 13. 12. 1992.)

I u dijaspori su bošnjačke izbjeglice počele kampanju za priznavanje bosanskog jezika. Zahtjev za priznavanjem bosanskog jezika postao je sastavni dio izgradnje bosanskog nacionalnog identiteta. Po jugoslavenskoj tradiciji pravo svakog naroda na svoj jezik smatrano je prirodnim, a, s druge strane, bez svog jezika (i nacionalnog imenovanja jezika) ne može biti nacije. Dakle, postojanje bošnjačke nacije zahtijevalo je i nacionalno imenovanje jezika. Zato je naziv "bosanski jezik" postao, i u dijaspori, najvažniji simbol nacije, važniji od zastave, grba, himne, predsjednika, i drugih simbola jedne nacije.

Za razliku od nekih drugih evropskih naroda, gdje jezičko jedinstvo igra važniju ulogu od vjerske podijeljenosti, gdje se zajedničkim jezikom stvarala nacija (primjeri su Nijemci, Albanci), na "srednjojužnoslavenskom" području je obrnuto. Vjerske razlike stvaraju posebne nacije, dok se jezičko jedinstvo smatra preprekom (u očima nacionalista). Zato je bilo potrebno, pogotovo za one nacije koje se osjećaju ugroženim, da insistiraju na jezičkim razlikama i nacionalnom nazivu jezika, tako da jezik, uz religiju, historiju i tradiciju, može biti komponenta nacionalnog identiteta.

2.3. Zakonske odredbe o upotrebi jezika – formalizacija nacionalnih standarda

Tokom 1993. godine vlasti u Sarajevu izdale su dvije zakonske odredbe o jezičkoj politici. Tekstovi pokazuju kako se politika promijenila. Predsjedništvo RBiH donijelo je 24. 2. 1993. odluku o tekstu za ustav Republike Bosne i Hercegovine, koji glasi:

U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik ijekavskog izgovora. (*Službeni list*, 14. 4. '93.)

Ovo je, formalno, nastavak politike bh. izraza iz prethodnog perioda. Pola godine kasnije (29. 8. 1993.) Predsjedništvo je donijelo uredbu koja uvodi troimeni naziv jezika:

U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski. (*Službeni list*, 1. 9. '93.)

U dodatnom uputstvu od 18. 9. 1993. namijenjenom nastavnicima, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta (potpisao Enes Duraković) propisuje da:

1. Umjesto dosadašnjeg naziva "Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik i književnost" odnosno "Maternji jezik i književnost" u školskim dokumentima u osnovnim i srednjim školama (razredna knjiga, dnevnik i sl.) upisuje naziv "Bosanski, srpski, hrvatski jezik i književnost".
2. Na isti način će nastavnici/profesori koji predaju ovaj predmet koristiti ovaj naziv u usmenoj komunikaciji u razredu, npr. obraćajući se učenicima: "Danas ćemo obrađivati nastavnu jedinku iz našeg jezika koji se naziva bosanski, srpski, hrvatski jezik".
3. Prilikom upisivanja naziva ovog predmeta u svjedodžbu, postupiće se po želji učenika, odnosno upisaće se onaj naziv jezika kako se sam učenik izjasni, to jest ili "bosanski" ili "srpski" ili "hrvatski" jezik i književnost.
4. Kod izvođenja nastave iz ovog predmeta i dalje će se koristiti dosadašnja iskustva jezičke tolerancije koja u punoj mjeri uvažava osobenosti standardnog književnojezičkog izraza naroda Bosne i Hercegovine na osnovu stavova Mostarskog savjetovanja o jeziku iz 1973. godine.

S jedne strane, takva jezička politika mogla bi se shvatiti kao izraz tolerancije, usred rata, s tim da daje svakom narodu pravo na upotrebu svog naziva. Čak se upućuje na jezičku politiku iz 60-ih godina! S druge strane, ova je odluka značila zakonsko napuštanje prethodne jezičke politike, te naziva "srpskohrvatski/hrvatskosrpski". Ovim zakonom je naziv "bosanski" postao službenim nazivom, i to za nesrpski i nehrvatski dio stanovništva, dakle isključivo za Bošnjake.

U praksi se pokazalo da se školske vlasti nisu dosljedno držale ove zakonske odredbe. Pregled nastavnih planova za školsku 1994-1995. godinu pokazuju (Šipka 2001:249-252) da se u nekim nastavnim planovima upotrebljava naziv kako je zakonom predviđeno, "bosanski, srpski, hrvatski jezik i književnost", dok se u nekim upotrebljava isključivo naziv "bosanski". U *Planu odgojno-obrazovnog rada osnovne škole* naziv predmeta je "bosanski jezik i književnost", a u objašnjenju plana piše:

U osnovnoj školi nastava se izvodi na bosanskom jeziku. Za pripadnike narodnosti, nastava se izvodi na jezicima tih narodnosti. (Šipka 2001:249)

Ovdje se odjednom pojavljuje stari jugoslavenski termin "narodnost" za pripadnike hrvatske i srpske nacije u Bosni i Hercegovini. Na sličan način je međunarodna zajednica uvela termin "minority" za pripadnike nacija koji su u manjini na teritoriji druge nacije. Dalje u istom objašnjenju nastavnog plana spominje se samo bosanski jezik i bosanska kultura, uz upoznavanje svjetske literature, a ne literature druge dvije nacije u Bosni i Hercegovini. U drugom nastavnom planu, za srednje i tehničke škole, za školsku 1995/96. godinu (Šipka 2001:252), vidi se nedosljednost, jer je naziv predmeta "bosanski, srpski, hrvatski jezik i književnost", ali u sadržaju predmeta "jezik" spominje se samo "bosanski".

Iz ovog se, dakle, vidi da je školska praksa u toku rata na teritoriji Federacije išla u pravcu upotrebe samo naziva "bosanski", suprotno instrukcijama školskih vlasti.

Jednočlani nazivi brzo su ozakonjeni, prvo u ustavu bosanskih Srba. U Ustavu Republike Srpske od 1992. godine odredba o jeziku glasi:

U Republici je u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora i ćirilčno pismo, a latinično pismo na način određen zakonom. (*Službeni glasnik Republike Srpske* broj 3/92)

Odgovarajuća odredba u Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine od 1994. glasi:

Službeni jezici Federacije su bosanski i hrvatski jezik. Službeno pismo je latinica. Ostali jezici se mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave. (*Službene novine Federacije BiH*, 21.07. 1994)

Tako je, u toku rata, došlo do rascjepa zajedničkog standarda u Bosni i Hercegovini.

2.4. Ratna lingvistika

U toku rata uslovi za rad na standardizaciji bosanskog jezika bili su vrlo ograničeni, da ne kažemo nemogući. Ipak se pojavila već 1994. godine prva *Gramatika bosanskoga jezika*, namijenjena gimnaziji. Autori, Hanka Vajzović i Husein Zvrko, čak nisu imali prilike da se sastanu u toku rada! Zato i sami autori priznaju da je gramatika rađena na brzinu, na zahtjev političkih vlasti u Sarajevu, te da ima nedostataka. Ali gramatika je ipak vrijedna kao prvi pokušaj da se standardizira novi bosanski jezik. Gramatika je izrađena, kao što će biti praksa narednih godina, sa bošnjačkom orijentacijom, što je neke kritičare (Okuka 1998:104) navelo na to da govore o “etničkom čišćenju gramatike”. Ali borba protiv stvaranja posebnih, nacionalnih standarda već je bila izgubljena.

Bosanska dijaspora imala je bolje uslove za rad. Mnogi bosanskohercegovački lingvisti su napustili zemlju, prije ili u toku rata. Mnogi su se, međutim, više posvetili polemici nego naučnom radu.

Kad je 1994. preštampana *Gramatika bosanskoga jezika* iz 1890. godine (kao i ranije bez imena autora, Hrvata Frane Vuletića), knjiga je primljena među bošnjačkim izbjeglicama (a i Bošnjacima u domovini, ukoliko je bila dostupna) kao konačni dokaz da bosanski jezik postoji i ima dugu tradiciju. Za kritiku je činjenica da je gramatika izdata bez pogovora ili bilo kakvih objašnjenja (Okuka 1998:101-102). Manje upućeni čitaoci mislili su da je to današnji bosanski standard, a ne (važan) izvor za historiju jezičke standardizacije u Bosni i Hercegovini.

3. Od 1996: Jezička politika u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

3.1. Kulturne i političke prilike

Rat u Bosni i Hercegovini završen je mirovnim sporazumom u Daytonu, u američkoj državi Ohio, zahvaljujući naporima velikih sila, prije svega SAD. Daytonski sporazum, međutim, nije bio samo mirovni sporazum koji je obustavio ratna djelovanja, već i plan o uređenju poslijeratne Bosne i Hercegovine, faktički novi ustav. Po Daytonskom sporazumu Bosna i Hercegovina je jedna država podijeljena na dva dijela, nazvana entiteti, otprilike iste teritorijalne veličine, jedan nazvan Federacija BiH (51,4%), drugi Republika Srpska (48,5%). Po broju stanovnika bilo je, međutim, većih razlika: u Federaciji 62,82%, a u Republici Srpskoj 36,35% ukupnog stanovništva (Begić 1997). Dva entiteta nisu dobila istu političku strukturu, ni paralelne nazive. Jedan entitet nazvan je Republika Srpska, podijeljen samo na općine, dok je drugi nazvan Federacija Bosne i Hercegovine, podijeljen, osim na općine, i na deset kantona. Iako po Daytonskom sporazumu Federacija Bosne i Hercegovine, formalno, i nije bila federacija, podijeljena na jedan bošnjački i jedan hrvatski dio, u praksi se ipak to desilo. Tri kantona imaju hrvatsku većinu, pet bošnjačku, a dva su miješana, hrvatsko-

bošnjačka. U zajedničkim kantonima općine su podijeljene na one s hrvatskom ili bošnjačkom većinom. Tako je došlo do političke kontrole nacionalnih stranaka nad manje-više etnički homogenim teritorijama. Poseban status ima mali Brčko Distrikt, gdje je međunarodna zajednica uvela poseban, multietnički režim, statutom iz aprila 2000. godine.

Kao rezultat rata došlo je do ogromnih demografskih promjena. Bilo je više od jednog miliona izbjeglica, od kojih su 800.000 bila raseljena lica u samoj Bosni i Hercegovini. Umjesto predratne izmiješanosti stanovništva, poslijeratna Bosna i Hercegovina sastoji se dobrim dijelom od etnički homogenih područja. Glavni grad Sarajevo postao je takoreći jednonacionalan, s malim postotkom hrvatskog i srpskog življa (u popisu 1991. godine u Sarajevu su Bošnjaci činili 49,3%, Srbi 29,9%, Hrvati 6,6%, Jugoslaveni 10,7%, ostali 3,5%)¹. U Republici Srpskoj i u Federaciji stanovnici koji žive na teritoriju koji kontroliraju "drugi", smatraju se "manjinama". A njihov broj nije neznatan: u Federaciji Bošnjaci su poslije Daytonu činili 52%, Hrvati 22%, Srbi 17,5%. U Republici Srpskoj Srbi su činili 55%, Bošnjaci 28%, Hrvati 9% (Begić 1997).

Po Daytonskom sporazumu obrazovanje i kultura su djelatnosti koje su u Federaciji u nadležnosti kantona. Takva decentralizacija po kantonima može biti, s jedne strane, demokratska, ali ona stvara i probleme, prije svega za "manjine".

U Daytonskom sporazumu raniji naziv *Muslimani* zamijenjen je nazivom *Bošnjaci*, uvedenim prilikom Washingtonskog sporazuma u proljeće 1994., a koji je sad postao jedini službeni naziv u Bosni i Hercegovini.

3.2. Ustav 1998.: Utjecaj međunarodne zajednice

Poslije Daytonu međunarodna će zajednica imati značajan uticaj i na jezičku politiku. Ali i susjedne zemlje, Srbija i Hrvatska, imat će vrlo jak uticaj na "svoje" dijelove Bosne i Hercegovine, ne samo u političkom pogledu, već i na području kulture i jezika. Mnogi su, dakle, faktori koji će utjecati na jezičku politiku u godinama poslije rata.

Međunarodna zajednica, sa OHR-om na čelu, imala je sva ovlaštenja da provodi svoju politiku u Bosni i Hercegovini. Opet je, dakle, bila situacija, kao u vrijeme Kállaya i Tita, da neko koji ima vlast može nametnuti zajednički jezički standard u Bosni i Hercegovini. Ali OHR to nije uradio, čak, naprotiv, prihvatio je načelo vodećih snaga u Bosni i Hercegovini da postoje tri nacionalna standarda. Uloga OHR-a i drugih međunarodnih snaga sastojala se u striktnom provođenju ravnopravnosti triju jezika. To se vidjelo u vezi sa postdaytonskim ustavima.

U ustavima od 1998. godine ozakonjeno je stanje uspostavljeno za vrijeme rata. U Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine članak I. 6 glasi:

Službeni su jezici Federacije bosanski jezik i hrvatski jezik. Službeno je pismo latinica. Ostali se jezici mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave.

U Ustavu Republike Srpske članak 7 glasi:

U Republici Srpskoj je u službenoj upotrebi jezik ijekavskog i ekavskog izgovora i ćirilčno pismo, a latinično pismo na način određen zakonom.

Međutim, Ustavni sud Bosne i Hercegovine proglasio je 19. 8. 2000. godine, nakon duže rasprave, ove odredbe neustavnim (Šipka 2001:314-323). Obrazloženje suda identično je sa stavom međunarodne zajednice, da svi jezici trebaju biti ravnopravni na cijeloj teritoriji, da bi se izbjegla diskriminacija na etničkoj osnovi. Pojam "službeni

jezik”, kako se definira u Bosni i Hercegovini, toliko je širok, po ocjeni Ustavnog suda, da doseže i u domene koje bi u zapadnim zemljama pripadale privatnoj sferi:

Pri tome zakonodavstvo Bosne i Hercegovine mora uzeti u obzir efektivnu mogućnost jednakog korištenja bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika ne samo pred institucijama Bosne i Hercegovine, već također na nivou entiteta i svih njihovih administrativnih jedinica, pri zakonodavnim, izvršnim i sudskim vlastima kao i u javnom životu. (Verzija na bosanskom jeziku, *Službeni glasnik BiH*, 36, 2000, str. 949-957)

I OHR je insistirao na tome da tri konstitutivna naroda imaju jednaka prava na cijeloj teritoriji države. Visoki predstavnik Wolfgang Petritsch donio je 2002. godine odluku u duhu jačanja jezičke ravnopravnosti, o amandmanu na ustave dvaju entiteta. Amandman na Ustav Federacije glasi:

Službeni jezici Federacije Bosne i Hercegovine su: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik. (Amandman XXIX, 19. aprila 2002.)

Amandman na Ustav Republike Srpske glasi:

Službeni jezici Republike Srpske su: jezik srpskog naroda, jezik bošnjačkog naroda i jezik hrvatskog naroda. (Amandman LXXI, 19. aprila 2002.)

U ustavu Republike Srpske na ovaj je način izbjegnuto osjetljivo pitanje naziva jezika!

3.3. Srpska jezička politika u Bosni i Hercegovini

U kulturnom centru Republike Srpske, Banjoj Luci, osnovan je 1994. godine Filozofski fakultet u okviru Univerziteta. Na Odsjeku za srpski jezik i književnost izgrađene su sve jezičke discipline, ali u nastavi odsjek još uvijek zavisí od stručnog kadra iz Srbije. I u stručnim pitanjima, npr. u vezi sa standardizacijom, glavnu riječ vode lingvisti iz Srbije, ali stručnjaci iz Republike Srpske učestvuju u Odboru za standardizaciju srpskog jezika. Odbor je osnovan 1997. godine u Beogradu i okuplja predstavnike 14 naučnih, nastavnih i kulturnih ustanova. Iz Republike Srpske predstavljeni su Univerziteti u Banjoj Luci i u Istočnom Sarajevu.

U Republici Srpskoj od početka je bila nejasna politika u vezi s ijekavskim ili ekavskim izgovorom. U prvom ustavu Republike Srpske iz 1992. godine navedeno je da je “u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora”, a u Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisma iz iste godine stoji:

Nastavnici u osnovnim školama izvode nastavu ijekavskim književnim izgovorom (Član 4).

Udžbenici za visokoškolske ustanove štampaju se ijekavskim književnim izgovorom (Član 7). (*Službeni glasnik srpskog naroda u BiH*, 9. 5. 1992.)

Bilo je, međutim, snaga koje su htjele da samo ekavski bude u službenoj upotrebi, radi jedinstva svih Srba. U jesen 1993. godine vlasti na Palama odlučile su da ekavica treba da se uvede kao službeni izgovor Srba u Bosni i Hercegovini, što je dovelo do oštre polemike. Nacionalisti su isticali da srpsko nacionalno jedinstvo zahtijeva i jezičko jedinstvo, tj. uvođenje ekavice, dok su drugi ukazali na dvojnu jezičku tradiciju među Srbima. Beogradski list *Književna reč* provela je anketu o ovom pitanju (10. 10. 1993.). Među braniocima uvođenja ekavice bio je lingvist Branislav Brborić (porijeklom iz BiH), koji je ovako obrazložio svoj stav:

Naime, razlozi jezičke ekonomičnosti, ekonomične obrazovne sveukupnosti (skupo je i neracionalno, npr., proizvoditi dvojne, "dvoizgovorne" udžbenike i održavati pedagoške nevolje na već uspostavljenome jedinstvenom srpskom kulturno-prosvetnom prostoru od Banjaluke do Niša, odn. Knina do Vranja), da i ne spominjem razloge narodne celovitosti i neophodne samosvojnosti (nacionalnog integriteta i identiteta), dovoljni su i dovoljno legitimni da bi obezbedili blagonaklono razumevanje narodne većine i intelektualne elite, makar i ne osigurali jednoglasno prihvatanje." ... "...bilo je samo pitanje dana kada će neko reći: 'Dosta s političkim igrama oko srpskog jezika!' Ako je to rekao pesnik i psihijatar, ratnik, političar i državnik Radovan Karadžić, to nije nikakvo čudo. Mora biti da se to Vuk Karadžić kaje "preko" svog "potomka" i suplemenika Radovana Karadžića, koji je znao da takav potez valja povući. (Brborić 1993:4)

I kasnije je isti lingvist branio ekavicu u Republici Srpskoj (Brborić 2001:226):

U praksi, npr. u udžbeničkoj literaturi i usko shvaćenoj službenoj upotrebi, srpski jezički standard biće ekavski, ali izvan službene upotrebe, a pogotovu u um(j)etničkom stvaralaštvu, u srpskom idiomu biće i ijekavštine... Jezik zakonskih tekstova u Srpskoj treba da bude obavezno ekavski, što će važiti i za srpsku verziju propisa "na nivou" BiH... (Brborić 2001:226)

U anketi *Književne reči* ministar kulture Srpske republike, Đoko Stojičić, ovako se izrazio:

Ideja da ekavica bude službeni izgovor Srba u Republici Srpskoj prirodna je težnja bosanskih Srba da budu bliži svojoj matici Srbima u Srbiji, da jezičku komunikaciju, izdavaštvo, sredstva informisanja, prosvetu i niz drugih stvari učine jedinstvenijim i ekonomičnijim. Ako se Srbi misle ikada ujedinjavati, ovo im je istorijska šansa. Jedna od najvažnijih spona jedinstvenog življenja naroda jeste *standardni jezik*. Pouke istorije su jasne: opstali su narodi koji su imali unutarnje kohezije snage, dovoljno zajedničkih imenitelja. Najveći istorijski zadatak Srba danas u oblasti nadgradnje jeste stvaranje jedinstvenog kulturno-prosvetnog sistema. Davanje prednosti ekavici kao službenom izgovoru u Republici Srpskoj samo je detalj toga velikog pokreta i nimalo jednostavnog posla da bi na prostoru od Knina do Negotina, od Horgoša do Dragaša svi Srbi uredili svoj jezik kao jedinstven i celovit sistem. (Stojičić 1993:3)

I nestor među srpskim lingvistima, Pavle Ivić, izjasnio se za uvođenje ekavice, kako bi Srbi prevazišli lingvističku podjelu, ističući da bi to bio "važan korak" kad bi ekavicu prihvatile "široke mase Srba u Republici Srpskoj, uz Krajinu i Crnu Goru" (*Borba* 23. 04. 1994.).

Mnogi su srpski lingvisti osudili uvođenje ekavice u Republici Srpskoj, npr. Miloš Kovačević (Okuka 1998:124), Mitar Pešikan, Ranko Bugarski, Ivan Klajn, među njima i lingvisti pri SANU, kao Egon Fekete, Vasa Pavković, Mihajlo Šćepanović, Nikola Ramić i dr. U anketi *Književne reči* beogradski lingvist Ranko Bugarski (porijeklom iz Bosne) objavio je svoj tekst pod naslovom "Etničko čišćenje jezika":

Odluka čelnika tzv. Republike Srpske o zvaničnom uvođenju ekavice u jedno vjekavštine ijekavsko područje nema nikakvog naučnog niti društvenog opravdanja. Lingvistički apsurdna i politički opasna, ona može da nanese samo višestruku štetu, kako narodu u tim krajevima tako i Srbima kao celini.... Istovremeno se on time

odrođuje od sopstvenog istorijskog i kulturnog identiteta, od epske i vukovske tradicije, od svojih najboljih pisaca. Novi model pismenosti i jezičke kulture, stran tim prostorima, učiniće i njegove pismene predstavnike polupismenim. U govornoj praksi, jedini izvesno predvidljiv ishod biće neprekidno mešanje dvaju izgovora, što dugoročno vodi rasturanju ovog dela jezičkog sistema, pa se time ugrožava i sam jezik. ... Reč je, očigledno, o čistoj političkoj odluci, čiji verovatni krajnji cilj jeste zaokruženje jednog političkog programa, odnosno definisanje državnog prostora jedne buduće velike Srbije, ćirilčne i ekavske. U tom svetlu treba posmatrati i prethodno uvođenje ekavskog udžbenika iz Srbije, kao i promenu "neophodnih" toponima da i ne govorimo o proterivanju nesrpskog stanovništva, rušenju džamija ili zakonskom sprečavanju sklapanja etnički mešanih brakova. Dakle, sve je podložno sistemskom etničkom čišćenju: teritorije, istorija, privatni život, sada i jezik i sve se to preseca kao na panju, jer sila Boga ne moli. (Bugarski 1993b:3)

U drugom tekstu isti autor tvrdi da bi tom odlukom bosanski Srbi stvorili situaciju koja liči na diglosiju, s ekavicom kao službenim jezikom, a ijekavicom kao govornim jezikom, stvarajući "lingvističku šizofreniju" (Bugarski 1993a).

Bez obzira na kritiku, političko vođstvo Republike Srpske odlučno je branilo uvođenje ekavice. U *Zakonu o službenoj upotrebi jezika i pisma* od 25. 6. 1996., dakle poslije Dayton, prednost se daje ekavskom izgovoru, koji je u mnogim slučajevima obavezan, a prekršaj se kažnjava. To je jedan od rijetkih slučajeva u svijetu da se kažnjava zbog "pogrešne" upotrebe jezika:

Vaspitači i nastavnici u predškolskim ustanovama i osnovnim školama, po pravilu, izvode vaspitno-obrazovni rad, odnosno nastavu, ekavskim književnim izgovorom. Nastavnici i učenici u srednjim školama, kao i nastavnici i studenti u višim školama, na fakultetima i akademijama umetnosti mogu koristiti oba književna izgovora srpskog jezika. (Član 2).

Preduzeća, ustanove i druga pravna, kao i fizička lica koja obavljaju delatnost javnog obaveštavanja i javna glasila: štampaju novine, časopise, revije i druge periodične publikacije, odnosno emituju radio i televizijski program ekavskim književnim izgovorom. (Član 5)

Državni organi, ekavskim izgovorom i ćirilčnim pismom donose i objavljuju zakone, druge propise i opšte akte, donose rešenja, izdaju javne isprave i službene akte, izrađuju analize, izveštaje i druge informativne materijale, izdaju glasila, biltene i druge publikacije. (Član 6)

Novčanom kaznom od 2.000 do 10.000 dinara kazniće se za prekršaj preduzeće, ustanova i drugo pravno lice, ako postupa suprotno odredbama čl. 3., 4., 5. i 8. ovog zakona. (Član 11) (*Službeni glasnik Republike Srpske*, 15/96)

Kritike na ovu odluku nisu prestale. Ustavni sud Republike Srpske donio je 1998. godine odluku da su odredbe Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma, kojim se propisuje obavezna upotreba ekavskog izgovora, neustavne. Inicijativu je dalo Društvo nastavnika srpskog jezika i književnosti Republike Srpske, navodno nakon "brojnih zahtjeva iz škola, i sastanaka sekcija nastavnika srpskog jezika iz cijele Republike Srpske, i podrške Odsjeka za srpski jezik Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci i Srpskom Sarajevu, Učiteljskog fakulteta u Bijeljini i mišljenja lingvističkih stručnjaka u RS i SRJ". Ustavni sud je konstatovao da "pravo na upotrebu svog jezika... dolazi u istu ravan sa ostalim ličnim pravima", a s obzirom da su ijekavski i ekavski izgovori

ravnopravni u Ustavu RS, drugi zakon ne može to promijeniti. Time je završen "ekavski intermeco" u Republici Srpskoj.

Među srpskim lingvistima ne vlada potpuno jedinstvo u pogledima na jezičku situaciju. Među onim lingvistima koji su napustili Bosnu i Hercegovinu početkom 90-ih, ima umjerenih, a ima i izrazito nacionalistički raspoloženih, kao što je Miloš Kovačević, koji je bio koautor "Slova o srpskom jeziku" 1998. godine, spisa u kojem se tvrdi da su svi štokavci Srbi. Po njemu su Bošnjaci "Srbi islamske vjerske pripadnosti" (Kovačević 2003).

3.4. Hrvatska jezička politika u Bosni i Hercegovini

Već od početka rata vodeća hrvatska politička stranka, HDZ, zalagala se za stvaranje jedne paradržave unutar Bosne i Hercegovine, takozvane Herceg-Bosne, s Mostarom kao centrom. Kao književni jezik uveden je hrvatski standard kakav se upotrebljava u samoj Hrvatskoj. U prvo vrijeme se služilo udžbenicima iz Hrvatske, ali vremenom su se pojavili posebni udžbenici za upotrebu u Bosni i Hercegovini, uglavnom dotjerani hrvatski udžbenici.

U Mostaru nije bilo jakog kroatističkog centra, jedino na Pedagoškom fakultetu, u okviru Sveučilišta u Mostaru, bilo je nastave hrvatskog jezika na višem nivou. Većina stručnjaka i političara je smatrala da je bilo potrebno imati jedan jedinstven hrvatski standard, radi narodnog jedinstva i zajedništva s matičnom zemljom. Ukoliko se uopće može govoriti o jezičkoj politici u "Herceg-Bosni", princip je bio potpuna istovjetnost standardnojezičkog idioma Hrvata u Bosni i Hercegovini i Hrvata u Hrvatskoj. To je smatrano kao važan faktor za očuvanje hrvatskog identiteta, jer bez "čistog" hrvatskog jezika ne bi bili Hrvati.

Neki su lingvisti iz Hrvatske podržavali ovakvu jezičku politiku, kao Stjepan Babić:

Kad se jedan narod s jednim književnim jezikom nađe u dvije ili više država, tada uvijek postoji opasnost da se zbog državnih, zakonodavnih, političkih, društvenih, socioloških i drugih razloga počnu javljati razlike u jeziku pojedinih dijelova jednog naroda u različitim državama, a onda to može ići prema različitim jezicima, a u krajnjoj crti i prema dvama ili više naroda. Budući da je jedan jezik u narodu u kojemu postoji bez obzira na državne granice jedna od najsnažnijih i najvažnijih sastavnica u tome jedinstvu, važno je paziti da u jezičnome jedinstvu ne dođe do razilaženja. (Babić 1999:23)

I hrvatski lingvist Dalibor Brozović (porijeklom iz BiH) ističe nužnost jedinstva hrvatskog standarda:

Postoji dakle samo jedan hrvatski jezik i ne može biti jedan za Hrvate u Republici Hrvatskoj i drugi za Hrvate u Bosni i Hercegovini. Nisu neprihvatljivi samo pokušaji da se bošnjački jezik nametne bosanskohercegovačkim Hrvatima, bezuvjetno su neprihvatljive i eventualne tendencije da se ostvari nekakav autonomni bosanskohercegovački hrvatski standardni jezik. Takve tendencije nisu glasne, ali ima nekih sličnih nagovještaja. (Brozović 1999:15)

Uglavnom se hrvatski lingvisti nisu mnogo bavili bosanskohercegovačkom problematikom. Izuzetak je zagrebački lingvist Ivo Pranjković, porijeklom iz Bosne, koji se u nekoliko navrata osvrnuo na jezičku praksu Hrvata u Bosni i Hercegovini:

Kad govorimo o standardnom jeziku bosanskohercegovačkih Hrvata, valja najprije reći da su se oni o jezičnim pitanjima u posljednjih nekoliko godina najrjeđe izjašnjavali, ali da se dobiva dojam kako službena jezična politika, barem u okvirima Herceg Bosne, ako nešto takvo uopće postoji, polazi od pretpostavke o potpunoj i ni u čemu upitnoj istovjetnosti standardnojezičnog idioma Hrvata u Bosni i Hercegovini i Hrvata u Hrvatskoj. Štoviše, možda bi se moglo ustvrditi da je Herceg Bosna u ponečemu i prednjačila u odnosu na Republiku Hrvatsku kad je riječ o forsiranju aktualnih leksičkih i drugih inovacija u hrvatskome standardnom jeziku. (Pranjeković 1996:48)

Nisu se svi Hrvati u Bosni i Hercegovini složili s takvom politikom. Neki istaknuti hrvatski pisci i intelektualaci u Bosni i Hercegovini pišu jezikom koji nije “zagrebački” (na primjer Ivan Lovrenović, Željko Ivanković, Zdenko Lešić, Mile Stojić, Josip Baotić). Kod jednog autora mogu se sresti oblici: (1) zajednički sa srpskim: *jezički, neutralisati, slavista, odsustvo*, (2) zajednički sa hrvatskim: *rabiti, znanost, morat će*. Jedan istaknuti bosansko-hrvatski intelektualac (Zdenko Lešić) izjavio je da nikad ne bi pisao *kazalište*, jer se taj oblik ne upotrebljava u Bosni i Hercegovini. Isti je mišljenja da ne piše “bosanski”, s obzirom da je taj naziv dobio značenje “muslimanski”, te smatra da bi bosanski Hrvati trebali stvoriti hrvatsko-bosansku normu, kao protutežu nacionalistima u “Herceg-Bosni” i njihovom monopolu na hrvatstvo. Književnik Željko Ivanković (2003.) konstatira da se njegov književni jezik razlikuje od “zagrebačkog”, te “da hrvatski signum na jeziku u Bosni i Hercegovini nije i ne smije biti ekskluzivno zagrebačko-hrvatska norma”. Lingvist Ivo Pranjeković isto smatra da Hrvati u Bosni i Hercegovini imaju pravo na njegovanje svoje sopstvene tradicije:

Današnja hrvatska jezična politika... ne ide po mom sudu na ruku bosansko-hercegovačkim Hrvatima. Prečesto se naime i u području tzv. općeg leksika javljaju nove ili obnovljene riječi (neologizmi i/ili arhaizmi) koje su manje-više neobične i Hrvatima u Hrvatskoj, a kamoli Hrvatima u Bosni i Hercegovini... Zato nije čudo što su danas među Hrvatima u BiH česte raznovrsne jezične nakaradnosti i nesnalaženja... U okviru aktualne jezične politike Hrvatima se iz Bosne i Hercegovine oduzima pravo na jezične specifičnosti kakvo (pravo) imaju Hrvati svih drugih regija. (Pranjeković 1996:46-47)

Specifičnosti u jeziku bosanskohercegovačkih Hrvata čine prije svega orijentalizmi, a “sve se manje toleriraju”, jer se smatra “nečim balkanskim ... nečim srpskim” (Pranjeković 1997a), a “turski nije srpski” (Pranjeković 1992, 1997b). I bosanski Hrvat Ivan Lovrenović smatra da aktualna politika vodi uništavanju bosanskohrvatskog identiteta:

Hrvatska je situacija najparadoksalnija. Hrvatska komponenta u bosanskom kulturno-jezičnom procesu stoljećima je uvijek bila njegova važna supstancijalna i dinamična snaga, jedan od bitnih temelja tog procesa i identiteta toga jezika u rasponu od ranog srednjeg vijeka do danas. Sada, sve se to napušta, i od strane hrvatskih političkih faktora u Bosni i Hercegovini ultimativno se zahtijeva – kao realizacija prava na svoj jezik, svoju kulturu i svoje medije – mehaničko preslikavanje jezika i cjelokupnoga jezično-obrazovnog i medijskog sistema kakav je na snazi u republici Hrvatskoj, bez ikakve bosanskohrvatske dimenzije. Time se u deklariranoj borbi za identitet zapravo izdaje i napušta svoj jedini stvarni, bosanskohrvatski identitet. (Lovrenović 2002:39)

Situacija koju Lovrenović opisuje ima sličnosti s diglosijom, kad je jedan idiom prirodan, a drugi ima viši status:

U svakodnevnom životu ta se pojava očituje na zastrašujući način. Na svakom koraku i u svakom trenutku susrest ćete se sa situacijom u kojoj govornik sam sebi pregriza jezik kad, posve hrvatski prirodno, zausti da izgovori *hiljadu, kafa, izvještaj, obaveza, naročito, prisutan*, pa se uz vidljivu unutarnju paniku popravlja: “hil...tisuća”, “kaf... kava”, “izvješ...izvješće”, “obav...obveza”, “nar...osobito”, “pris...nazočan”, “činit...čimbenik”, itd. unedogled... U tu sasvim nepotrebnu, kompromitantnu situaciju dovode se svakodnevno intelektualci, političari, svećenici, novinari, televizijski urednici, studenti – sve u strahu velikomu od *nacionalno krive riječi*. (Lovrenović 2003b:235)

Međutim, politika vodećih snaga među bosanskohercegovačkim Hrvatima ostala je na liniji potpune istovjetnosti s hrvatskim standardom. Mnogi su Hrvati bili zabrinuti što je hrvatski jezik ugrožen u Bosni i Hercegovini. Ogranak Matice hrvatske u Mostaru organizirao je 2003. godine znanstveni skup gdje je tema bila ugroženost hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, a predsjednik Matice hrvatske, Igor Zidić, rekao da “počinje zatiranje prava Hrvata na hrvatski jezik”, optužujući novi “bošnjačko-bosanski unitarizam” i međunarodnu zajednicu (Lovrenović 2003). Posebno u vezi sa školstvom i zahtjevima međunarodne zajednice bilo je govora o tome da je hrvatski jezik ugrožen u Bosni i Hercegovini:

Očito je da je u županijama s bošnjačkom (muslimanskom) većinom u nastavi protjeran hrvatski jezik, kao temeljna pretpostavka pokušaja odnarođivanja ili raseljavanja Hrvata u Federaciji. (Šimun Musa 2002:50)

Posljednjih godina bilo je nastojanja znanstvene obrade jezičke situacije Hrvata u Bosni i Hercegovini. Godine 2001. održan je znanstveni skup “Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas” (Musa 2002). Godine 2003. održan je okrugli sto u organizaciji Matice hrvatske u Mostaru o položaju hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini. Na Pedagoškom fakultetu u Mostaru održava se svake godine znanstveni skup “Mostarski dani hrvatskog jezika”. Međutim, još uvijek nema izrazite jezičke politike, ni značajnih stručnjaka za jezik, a u samoj Hrvatskoj nema mnogo zanimanja među lingvistima, sa spomenutim izuzetkom, za jezičku situaciju bosanskohercegovačkih Hrvata.

4. Konsolidacija bosanskog jezika kao standarda Bošnjaka

4.1. Prvi pravopis bosanskog jezika

Godine 1992. formirana je Pravopisna komisija, koja se sastojala od osamnaest bošnjačkih lingvista i književnika s Alijom Isakovićem na čelu. Senahid Halilović se prihvatio, za vrijeme opsade Sarajeva, izrade pravopisa, koji je u ljeto 1993. dao na raspravu Pravopisnoj komisiji. Godine 1996. objavljen je *Pravopis bosanskoga jezika*, prilično opširan (626 stranica). Dio o pravopisnim znakovima, kao i o upotrebi velikih slova i sl., napisan je po tradiciji postojećih pravopisa, srpskih i hrvatskih (iako je bilo prigovora i na taj dio, v. Naila Hebib-Valjevac 1997). Ni u ortografskim rješenjima nema mnogo novih, specifičnih bosanskih crta. Od ranijih pravopisa razlikuje se u trima crtama: u leksici kulturne sfere koja je izrazito muslimanska, u izboru leksičkih jedinica (dupleta), kao i po uvođenju nekih specifičnih pravopisnih pravila, uglavnom

vezanih za slovo *h* u nekim riječima gdje to nije praksa u srpskom i hrvatskom standardu.

Muslimansko-bošnjačka orijentacija je očigledna, ne samo iz autorovog predgovora u kojem stoji da je pravopis “namijenjen Bošnjacima”, već iz činjenice da su primjeri dati isključivo iz bošnjačkih izvora, te da se daje prednost riječima iz islamske kulturne sfere. Kao primjer mogu služiti imena iz Biblije/K’urana, gdje su islamski oblici preferirani:

U bosanskom jeziku daje se prednost onim oblicima tih imena koje nalazimo u Ku’ranu, posljednjoj Božijoj objavi: *Adem* (Adam), *Davud* (David), *Džalut* (Golijat), *Džibril* (Gabrijel), *Ejub* (Job), *Habil* (Abel), *Harun* (Aron), *Hava* (Eva), *Ibrahim* (Abraham)... *Isa* (Isus), *Merjem* (Marija), *Musa* (Mojsije)... *Nuh* (Noa)... (Halilović 1996:139)

Time je autor jasno dao do znanja da mu nije bila namjera napisati pravopis kojim bi se jednako mogli služiti i predstavnici drugih nacija. Bilo bi moguće napisati pravopis na taj način što bi se kod kulturno-vjerskih riječi ukazalo na činjenicu da se u Bosni jedni oblici upotrebljavaju u islamskoj tradiciji, drugi u katoličkoj ili pravoslavnoj. Muslimanska orijentacija Halilovićeva pravopisa nije, međutim, nedostatak, čak se može reći da je time “srpskohrvatski” islamski jezički korpus prvi put podignut na nivo standardnog jezika.

Halilovićevo normiranje bosanske leksike u odnosu na hrvatsku i srpsku predstavlja srednje rješenje, iako nije uvijek dosljedno (up. Muratović-Tuna 2001). U Pravopisu se upotrebljava nekoliko načina za označavanje oblika koji pripadaju bosanskom standardu.

(1) U nekim slučajevima dva su oblika navedena bez upućivanja:

(a) Svaki oblik na svom abecednom mjestu:

apoteka – *ljekarna*, *avion* – *zrakoplov*, *biblioteka* – *knjižnica*, *bioskop* – *kino*, *džak* – *vreća*, *džigerica* – *jetra*, *fudbal* – *nogomet*, *gvožđe* – *željezo*, *hiljada* – *tisuća*, *jevrejski* – *židovski*, *jubilej* – *obljetnica*, *kaluđer* – *redovnik*, *kasarna* – *vojarna*, *kat* – *sprat*, *kovčeg* – *kofer/kufer*, *kotač* – *točak*, *križ* – *krst*, *liječnik* – *ljekar*, *mirovina* – *penzija*, *opskrbiti* – *snabdjeti*, *penzioner* – *umirovljenik*, *narandža* – *pomorandža*, *nauka* – *znanost*, *obrtnik* – *zanatlija*, *paradajz* – *rajčica*, *peškirić* – *ručnik*, *prisustvo* – *prisutnost*, *pirinač* – *riža*, *sistem* – *sustav*, *stepenište* – *stubište*, *svemir* – *vasiona*, *sveučilište* – *univerzitet*, *štampa* – *tisak*, *talasast* – *valovit*, *tečnost* – *tekućina*, *trezven* – *triježan*, *uhapsiti* – *uhitiiti*, itd.

Nazivi mjeseci: *januar* – *siječanj*, *februar* – *veljača*, itd.

Glagoli na *-irati/-ovati*: *kidnapirati* – *kidnapovati*, *pakirati* – *pakovati*, itd.

(b) Kad su dublete bliske po alfabetskom redu, upotrebljava se kosa crta, a par se navodi sukladno abecednom slijedu. Ako između dubleta dolazi barem jedna riječ, dublete se daju po dva puta, s promijenjenim slijedom, da bi se isticalo da se dublete smatraju ravnopravnim:

bataljon/bataljun, *birokracija/birokratija*, *branilac/branitelj*, *Italijan/Talijan*, *italijanski/talijanski*, *cedar/keđar*, *kiseonik/kisik*, *konsultacija/konzultacija*, *koral/koralj*, *kosmos/kozmos*, *kuverat/kuverta*, *Litva/Litvanija*, *Litavac/Litvanac*, *Mađarska/Madžarska*, *materica/maternica*, *metod/metoda*, *milijun/milion*, *minut/minuta*, *neovisan/nezavi-*

san, obrana/odbrana, osnov/osnova, ovisan/zavisan, ovlašćen/ovlašten, perfekat/perfekt, poduzeće/preduzeće, poduzeti/preduzeti, poduhvat/pothvat, podsticaj/poticaaj, produženje/produženje, stolni/stoni, sudac/sudija, skrob/škrob, tanjir/tanjur, ubica/ubojica, ubistvo/ubojstvo, ugljenik/ugljik, uporedba/usporedba, uporediti/usporediti, uprkos/usprkos, vjerojatno/vjerovatno, itd.

Neki prefiksi i sufikski obuhvataju veće grupe:

– alan/-elan: *aktualan/aktuelan, vizualno/vizuelno, itd.*

– lac/-telj.: *gledalac/gledatelj, imenilac/imenitelj, krotilac/krotitelj, prekršilac/prekršitelj, proučavalac/proučavatelj, spasilac/spasitelj, tužilac/tužitelj, itd.*

– inja/-ica: *ekonomistica/ekonomistkinja, klaviristica/klaviristkinja, komunistica/komunistkinja, korespondentkinja/korespondentica, itd. protiv-/protu-: protumjera/protivmjera, protivrječan/proturječan, itd. sa-/su-: saborac/suborac, suborac/saborac, saputnik/supatnik, saputnik/suputnik, saradnja/suradnja, savremen/suvremen, suvremen/savremen, itd.*

– irati/-isati: *komentarisati/komentirati, koncentrirati/koncentrisati, itd.*

– ij/-ija (u stranim riječima): *teritorij/teritorija, studij(i)/studije, itd.*

– atija/-acija: *aristokratija/aristokracija, demokratija/demokracija, tehnokracija/tehnokracija, itd.*

(c) Neke riječi daju se i u dva oblika, od kojih je jedan i hrvatski, a drugi i srpski, ali uz semantičko diferenciranje:

jezički (lingv.) – *jezični* (anat.), *čistoća* (u materijalnom smislu) – *čistota* (svojstvo nematerijalnih činjenica). Tako su u bosanskoj upotrebi, iako ne tako naznačene kod Halilovića, i riječi: *hrišćanin* (pravoslavac) – *kršćanin* (katolik).

(2) Upućuje se s jednog oblika na drugi:

(a) Sa srpskog na zajednički bosanski i hrvatski:

bezbjedan v. siguran, bezbjednost v. sigurnost, bezuslovan v. bezuvjetan, bjekstvo v. bijeg, čutati v. šutjeti, čutke v. šutke, čutljiv v. šutljiv, izduvni v. ispušni, jeres v. hereza, kelner v. konobar, obezbijediti v. osigurati, ostrvo v. otok, ostrvlje v. otočje, palata v. palača, parče v. komadić, pasulj v. grah, patos v. pod, plata v. plaća, pol v. spol, porudžbina v. narudžbina, prenebregavati v. zanemariti, sedmoro v. sedmero, Sloven v. Slaven, slovenački v. slovenski, slovenski v. slavenski, smučati se v. skijati se, smučka v. skija, sopstven v. vlastiti, srećan v. sretan, studentkinja v. studentica, ubjedljiv v. uvjerljiv, ugalj v. ugljen, uslov v. uvjet, vaspitanje v. odgoj, vaspitati v. odgajati, vaš v. uš, vazduh v. zrak, veče v. večer, itd.

U vezi s fonemom *-h-*: *duvan v. duhan, duvati v. duhati* (ima i *puhati*), *kuvar v. kuhar, kuvarica v. kuharica, muva v. muha, snaja v. snaha, suv v. suh, uvo v. uho, kihati* (nema *kijati*), *zaduvan v. zaduhan, itd.*

U korijenu *opšt-* – *opć-*: *opšti v. opći, opštepoznat v. općepoznat, opština v. općina, opštiti v. općiti, saopštiti v. saopćiti, saopštenje v. saopćenje, uopšte v. uopće, itd.*

U riječima grčkog porijekla sa *-b/v-*: *varvarin v. barbarin, Vizantija v. Bizant, Bizantija, itd.*

(b) S hrvatskog na zajednički bosanski i srpski oblik:

burza v. berza, kazalište v. pozorište, kazališni v. pozorišni, ocean v. okean, porculan v. porcelan, putovnica v. pasoš, šport v. sport, tijek v. tok, vlak v. voz, žiteljstvo v. stanovništvo, itd.

Pridjevi na *-iji/-ji*: *dječji v. dječiji* (samo *božiji, ovčiji, vrapčiji*)

Riječi na *-l/-o*: *sol v. so, stol v. sto, vol v. vo*, itd. (bosanski čak *smjel/smio*, hrvatski *smion*).

Riječi grčkog porijekla sa *-h-*: *kaos v. haos, kaotičan v. haotičan, kemija v. hemija, kemijski v. hemijski, kirurg v. hirurg, kronika v. hronika, sinkroničan v. sinhroničan*, itd.

Ali naporedo: *Hrist/Krist*

(3) Navodi se samo jedan oblik:

(a) Samo zajednički bosanski i hrvatski oblik:

blagovaonica (ne *trpezarija*), *brijač* (ne *berberin*), *deva* (ne *kamila*), *dragovoljan* (ne *dobrovoljan*), *labirint* (ne *lavirint*), *lijen* (ne *lijenj*), *neboder* (ne *oblakoder*), *pila* (ne *testera*), *porezni* (ne *poreski*), *stanarina* (ne *kirija*), *stube* (ne *stepenice*), *svećenik* (ne *sveštenik*), *šuljati se* (ne *šunjati se*), *vanjskopolitički* (ne *spoljnopolitički*), itd.

Imenice na *-ist, -t*: *komunist, lingvist, slavist* (srpski: *-ista/-ist*); *asket, aristokrat* (srpski: *-ta/-t*)

Imenice na *-kt*: *afekt, projekt* (srpski češće: *afekat, projekat*)

Imenice na *-ij*: *aluminij* (ne *aluminijum*), *laboratorij*

Za futur Halilović preporučuje pravopisnu normu zajedničku s hrvatskom, naime odvojeno pisanje infinitiva i enklitike: *pisat ću* (srpska norma: *pisaću*).

(b) Samo srpski zajednički bosanski i srpski oblik:

aerodrom (ne *zračna luka*), *ambasada* (ne *veleposlanstvo*), *bilans* (ne *bilanca*), *božiji* (ne *božji*), *drum* (ne *cesta*), *ekonomski* (ne *gospodarski*), *Evropa* (ne *Europa*), *evropski* (ne *europski*), *finansije* (ne *financije*), *krompir* (ne *krumpir*), *leksika* (ne *leksik*), *makaze* (ne *škare*), *opozicija* (ne *oporba*), *paganski* (ne *poganski*), *pijaca* (ne *tržnica*), *posjeta* (ne *posjet*), *prtljag* (ne *prtljaga*), *protest* (ne *prosvjed*), *Rumunija* (ne *Rumunjska*), itd.

Imenice na *-dak, tak, -dac, -tac* imaju u bosanskoj i srpskoj normi oblike bez *-t-*: *dobici, zadaci* (hrvatski: *dobitci, zadatci*)

Nema izrazitih hrvatskih riječi kao što su: *udruga, bojovnik, dizalo, opetovati, ravnatelj, redarstvo, skupina, uljudba, uporaba, zemljopis, zemljovid, skladatelj*, itd. A ima: *časnik, glede, izvješće, opreka, postrojba, pozornost, priopćiti, brzojav, računalo, tko (stil.), unatoč*, itd.

Nema nekih srpskih oblika, npr.: *bukvalan, šnicla, pelcovati, povinovati se*, itd.

(5) Posebne bosanske riječi i oblici:

(a) Upućuje se sa zajedničkog hrvatskog i srpskog oblika na bosanski, uglavnom u vezi s fonemom *h*.

U riječima slavenskog porijekla:

banuti v. bahnuti, domiljeti v. dohmiljeti, istruliti v. istruhliti, istrunuti v. istruhnuti, lagan v. lagahan, lako v. lahko, lakoća v. lahkoća, meko v. mehko, mekoća v. mehkoća, militi v. mihliti, polagano, polagahno, polako v. polahko, ršum v. hršum,

sićan v. sićahan, slađan v. slađahan, štakor v. štahor, tanan v. tanahan, trulež v. truhlež, trulina v. truhlina, trulo v. truhlo, truloća v. truhloća, uzan v. uzahan, venuti v. vehnuti itd.

Naporeda: *izmalehna/izmalena, labav/hlabav, udovica/hudovica, sahat/sat*.

(zajednički bosanski i hrvatski oblici jesu: *rđa v. hrđa, rđati v. hrđati, rđav v. hrđav*).

U riječima orijentalnog porijekla:

ambar v. hambar, buzdovan v. buzdohan, kava v. kahva, kafa v. křhva, kafana/káhva (ali: *kafanski*), *kafedžija v. kahvedžija, marama v. mahrama, aždaja v. aždaha, urma v. hurma, melem v. mehlem*, itd. Ali: *éhlibar/čilibar*

(b) Ima mnogo posebnih bosanskih orijentalizama kojih nema u hrvatskim i srpskim rječnicima (bez objašnjenja): *evlad, evladsuz, estagfirullah, hazbašća, nefs, seftedžija, šefteli, ševal, tekbiri-tešrik, tevbei-istigfar* itd.

(c) Neki orijentalizmi imaju poseban bosanski oblik: *barjak v. bajrak, čaršav v. čaršaf, inad, inaditi se, uinad/uzinad, zainaditi se* (nema *inat, zainatiti se*), *bašća* (nema *bašta*), *baščovan* (nema *baštovan*), *fildžan v. findžan, kafez* (ne *kavez*).

Naporeda: *ćatib/katib, beričet/bereket*

(d) U bosanskoj normi, za razliku od hrvatske i srpske, ima geminacija sonanata u riječima orijentalnog porijekla (iz islamske sfere): *Allah, džennet, džehennem, sunnet, ummet*, itd.

Bosanski ima i udvajanje vokala u sličnim riječima: *džemaat*

(e) Neka geografska imena imaju poseban bosanski oblik:

B	H	S
<i>Jerusalem</i>	<i>Jeruzalem</i>	<i>Jerusalim</i>
<i>Ermenija</i>	<i>Armenija</i>	<i>Jermenija</i>

(e) Refleks jata je u nekim slučajevima različit u bosanskoj i hrvatskoj ijekavštini, a i od srpske (crnogorske) ijekavske norme. Bosanska norma dopušta u nekim riječima prefiks *pre-* ili *prije-* (*prelaz/prijelaz*), a hrvatska norma samo *prije-*. U drugim slučajevima je bosanska norma *prepjev/prepijev*, a hrvatska *prepejev*. U nekim slučajevima bosanska norma može imati dug refleks jata gdje hrvatska ima kratku (kod Halilovića: *slijède““či““/sljède““či““* (*prid.*)). U nekim slučajevima bosanska norma može imati *i* ili *ije/je*, gdje hrvatska norma ima samo *ije/je*: *livati/lijevati, sjediti/sjedjeti, preljev/preliv, uticaj/utjecaj, visiti, zaliv/zalijev* (hrvatski: *lijevati, sjedjeti, preljev, utjecaj, visjeti, zaljev*).

Iz ovoga se vidi da je Halilović svjesno, ali ne i dosljedno, želio normirati bosanski standard ne kao kaos gdje vlada potpuna sloboda u izboru leksema, već kao normu koja samo u nekim slučajevima dopušta dublete. O tome kaže sam autor:

Dvostruka pravopisna rješenja nastojali smo svesti na što manji broj, opredjeljujući se za, nadamo se, sretniju mogućnost. Dvostrukih će rješenja ubuduće bivati sve manje, jer će s razvojem bosanskoga jezika i njegovih normi iščezavati nepotrebne višestrukosti i kolebanja. (Halilović 1996:7)

Dopuštanje izvjesnog broja dubleta, više nego u hrvatskom i srpskom standardu, karakteristika je bosanskog standarda, i tako će sigurno dugo ostati, jer je to odraz jezičke stvarnosti u Bosni i Hercegovini. I u nekim drugim jezicima nalazimo mnogo

dubleta, a da to ne narušava standard (naprimjer, u norveškom i engleskom). Jedan standardni jezik trpi dublete, iako često vidimo da dublete vremenom poprimaju razne stilističke nijanse. Tako će se možda odvijati i u bosanskom standardu. Najkritičnije područje, gdje postojanje dubleta može da stvara poteškoće komunikaciji, svakako je stručna terminologija. Bosanskim lingvistima predstoji veliki trud da bi se došlo do standardizacije terminologije u raznim strukama. Za sada se pojavio rječnik medicinskih naziva (Konjhodžić 1999).

U godinama poslije rata učinjeni su razni napori za standardizaciju bosanskog jezika i vodila se stručna debata oko pitanja standardizacije. Održano je nekoliko stručnih konferencija gdje je standardizacija bosanskog jezika bila tema, kao “Simpozij o bosanskom jeziku” u Bihaću 1998. godine, međunarodni naučni skup “Jezik i demokratizacija” u Neumu 2001., međunarodni skup “Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca” u Beču 2002., te konferencija “Jezik u Bosni i Hercegovini” u Sarajevu 2003. godine. Institut za jezik u Sarajevu je, nakon nekoliko godina manje aktivnosti, opet postao važna institucija za jezička pitanja. Bosansko filološko društvo pokrenulo je 2003. godine časopis *Pismo*.

4.2. Kroatizacija bosanskog standarda?

Diskusija o tome da li jezik u Bosni i Hercegovini naginje “suviše” zapadnoj ili istočnoj varijanti ima dugu tradiciju. Već je Mak (Mehmedalija) Dizdar oko 1970. tvrdio da je bosanski jezik “kastriaran” zbog nasilnog srpskog uticaja u periodu poslije Drugog svjetskog rata (Dizdar 1970). Po njemu su mnoge riječi i oblici koji su strani bosanskim govorima, bili nametnuti, umjesto hrvatskih oblika koji su, navodno, prirodniji. O tome kaže hrvatski lingvist Ivo Pranjković:

Kad je riječ o povijesti... onoga što se bilo uobičavalo nazivati bosansko-hercegovačkim standardnojezičkim izrazom, mora se prije svega konstatirati da se taj idiom i u staroj i u novoj Jugoslaviji promišljeno, sustavno i uporno srbizirao te da se bio posve približio srpskom standardnom jeziku (ijekavskog izgovora... Budući da je spomenuta srbizacija standardnog jezika na području Bosne i Hercegovine provedena i s očiglednim elementima jezičnoga nasilja... (Pranjković 1996:46)

Iz navedenih primjera iz Halilovićeva *Pravopisa* vidi se da autor nastoji da se stanje u tom pogledu donekle “popravi”, kao reakcija na “srbizaciju”, ali ne toliko da se može govoriti o “kroatizaciji”. Imma dosta primjera zajedničkih leksema i sa srpskim standardom. Čini se da Halilovićovo normiranje u nekim slučajevima nije u skladu s praksom u Bosni i Hercegovini, što se, međutim, ne može smatrati nedostatkom jednog pravopisa, jer on i ima zadatak da normira jezik po lingvističkim principima koji se ne moraju uvijek poklapati s jezičkom praksom. Iz jednog elektronskog korpusa bosanskih tekstova (*Oslo korpus*, iz 1997. godine, sa milion i po riječi uglavnom iz jezika beletristike i publicistike iz prve polovine 90-ih godina), vidi se da je praksa drukčija od normiranja (barem u to vrijeme i u tekstovima koji su služili kao izvor). Halilović dozvoljava samo oblike *opći* i *općina*, dok su u *Oslo korpusu* i *opšti* i *opština* dosta frekventni:

opć-	299	općin-	137
opšt-	160	opštin-	103

Halilović dozvoljava i oblike *vjerovatno* i *vjerojatno*, od kojih je posljednji izrazito hrvatski. U *Oslo korpusu* daleko najveću distribuciju ima *vjerovatno*:

vjerovatn-	186
vjerojatn-	41

Iz *Oslo korpusa* vidi se da su neke “zapadne” riječi i oblici zamijenili “istočne”, sudeći po istraživanju Rasija Dunatova iz 80-ih i Nedžada Leka iz 90-ih (Leko 1998). Od riječi koje su imale istu distribuciju ranije, “zapadni” oblici preovladaju u novijem istraživanju na osnovu *Oslo korpusa*, npr. *zrak*, *nogomet*, *prvenstveno*, *tinta*. Ali veliki broj “istočnih” riječi još su preferirane, npr. *neko*, *voz*, *stanica*, *sprat*, *utisak*, *pozorište*, *ostrvo*.

Kao primjer distribucije različitih riječi može služiti riječ za označavanje “perioda od sedam dana”, za koji postoje četiri riječi: *nedjelja*, *sedmica*, *tjedan*, *hefta*. U *Oslo korpusu* distribucija je sljedeća:

sedmica:	45
nedjelja:	37
tjedan:	26
hefta:	13

Karakteristika bosanskog standarda je u tome da se u srpskom ili hrvatskom standardu riječ *hefta* vjerovatno ne bi uopće srela, a u srpskom se ne bi srela riječ *tjedan*, koja bi dominirala u hrvatskom, dok je u bosanskom neutralna riječ *sedmica* najfrekventnija. Tipično za bosanski standard je, dakle, koegzistencija nekoliko sinonima. Drugi je primjer kako bosanski standard ima svoj vlastiti izbor “srpskih” i “hrvatskih” riječi:

Hrvatski:	tvornica duhana
Srpski:	fabrica duvana
Bosanski:	fabrica duhana

Uglavnom se može reći da je Halilovićovo normiranje srednje rješenje, koje se u većini slučajeva poklapa s jezičkom praksom u Bosni i Hercegovini. Preuzimanje hrvatske leksike vjerovatno je zavisilo i od političkih konjunktura. Prema nekim istraživačima (Okuka 1998:109), hrvatska leksika je bila popularnija na početku rata, do 1993. godine, kad su se Bošnjaci i Hrvati borili zajedno, nego kasnije, kad su se borili međusobno. U prvom periodu uvedeni su hrvatski nazivi za mjesece (*siječanj*, *veljača* itd.), koji do tada nisu bili u upotrebi u bošnjačkim govorima. U postdejtonskom periodu izgleda da je tendencija “kroatizacije” nastavljena. Šator (1999) se suprotstavlja tendenciji nekih bošnjačkih autora da nekritički preuzimaju hrvatski “novogovor”, riječi i izraze koji nisu do sada bili u upotrebi u bosanskom jeziku:

Preuzimanje novostvorene hrvatske leksike u jeziku u javnoj upotrebi u Bosni i Hercegovini u posljednje vrijeme uzelo je toliko maha da to može ozbiljno ugroziti prepoznatljivost bosanskoga jezika. (Šator 1999:110)

Lingvist Jahić i književni kritičar Maglajlić kritizirali su “intuitivnu kroatizaciju” bosanskog jezika (Večernji list 3. 11. 2002), žaleći se prije svega na sredstva javnog informiranja.

4.3. Orijentalizacija bosanskog standarda?

Konsolidacijom bosanskog jezika, orijentalna leksika koja je bila u živoj upotrebi u Bosni i Hercegovini, podignuta je na rang standardnog jezika. Ranije je ta leksika smatrana regionalnom, ili je naprosto bila negirana u hrvatskim i srpskim rječnicima. Ovo se odnosi kako na riječi vezane s islamom tako i na riječi iz svakodnevnog vokabulara. Prema Isakoviću (1992), riječ *dženaza* bila je zabranjena za vrijeme komunističkog režima u javnim medijima, na primjer u *Oslobođenju*, sve do 1990. godine. S obzirom da je to jedina bošnjačka riječ za taj obred, riječ koja ne pripada samo sferi religije, već i svakodnevnom životu, jasno je da je ranija situacija bila neprihvatljiva za Bošnjake, shvaćena kao diskriminacija prema njihovoj vjeri i kulturi. Značajno je za "srpskohrvatski" u cjelini da je ovaj dio leksike konačno stavljen na svoje pravo mjesto, kao dio standardne leksike.

Međutim, i u ovom pogledu je, u euforiji bošnjačkog "preporoda", bilo pretjerivanja. U nastojanju da se bosanski što više razlikuje od susjednih jezika, mnogi su uzimali orijentalnu leksiku kao najprepoznatljiviju oznaku bosanskog jezika. Kod ne-Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, i u Hrvatskoj i Srbiji, ova tendencija je naišla na nerazumijevanje i često bila izložena podrugljivim napadima.

Važnu ulogu u ovom pogledu odigrao je rječnik koji je Dževad Jahić izdao 1999. godine pod naslovom *Školski rječnik bosanskog jezika*. Naslov nije adekvatan, jer to nije opći rječnik standardnog jezika, već još jedan rječnik "karakteristične leksike", izrađen na osnovu Škaljićeva i Isakovićeva rječnika sa autorovom dodatnom leksikom istoga karaktera, gdje je zastupljena "naročito ona [leksika] iz njegovog arhaičnog sloja" (Jahić 1999:75). Zahvaljujući ovom rječniku učvrstilo se shvatanje u slavističkom svijetu da bošnjački lingvisti nastoje stvoriti orijentalizirani standardni jezik. Kritičari kojima je maternji jezik hrvatski ili srpski žalili su se da ne razumiju većinu riječi, a isto važi i za Bošnjake, sudeći po izjavi jednog Bošnjaka (Rašid Durić 2003:68, up. i Šator 1999:113):

Glavni su naime općefilološki kriteriji u standardizaciji leksike njena opća razumljivost na komunikacijskom nivou u jednoj jezičkoj zajednici, potom aktualnost, zatim rasprostranjenost u istoj jezičkoj sredini. Ako međutim prosječno obrazovani Bošnjak primijeni navedene opće filološke kriterije na sadržaj Jahićeva *Rječnika* ... ostat će začuđen, gotovo iznenađen! Jahićevu je naime *Rječniku* orijentalno-turska leksička baza primarnoga, a slavenska je leksička baza sekundarnoga izvora! Prvi je dakle kriterij opće razumljivosti u ovom *Rječniku* ostvaren na relativno niskoj razini.

To ne znači da Jahićev rječnik nema svoju vrijednost, jer važno je pomagalo za čitanje starijih, folklorističkih i vjerskih tekstova. Dvije druge Jahićeve knjige, objavljene zajedno sa rječnikom, *Bošnjački narod i njegov jezik* i *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, daju na popularan način autorovo viđenje historije i položaja bosanskog jezika. Zahvaljujući ovim knjigama i predgovoru *Rječniku* Jahić je pokazao da u bošnjačkoj lingvistici, kao i u savremenoj bošnjačkoj historiografiji, ima pojednostavljivanja i stvaranja mitova, u nastojanju da se bude što veći nacionalist, što je dokaz da orijentalizmi igraju važnu ulogu u takvim nacionalističkim nastojanjima.

Nije adekvatno govoriti o orijentalizmima općenito, jer ima ih raznih kategorija, od opće-priznatih na cijelom srpskom i hrvatskom području, do onih koji su poznate samo na užem području ili u posebnim žanrovima (Pranjковиć 1992). U bosanskom standardnom jeziku upotreba orijentalizama zavisi u velikoj mjeri od žanra. U dnevnoj

štampi ili u administrativnom jeziku orijentalizmi su malo zastupljeni, dok njihova frekvencija može biti visoka u beletrističkim i vjerskim tekstovima.

Osim riječi orijentalnog porijekla koje su poznate i u srpskom i hrvatskom standardu i zastupljene u njihovim rječnicima, ima znatan broj orijentalizama koji se van Bosne i Hercegovine ne upotrebljavaju (osim što su možda poznate žiteljima u Hrvatskoj i Srbiji iz bosanskih sevdalinki i književnih tekstova). Tu spadaju riječi iz općeg vokabulara (rodbinski nazivi, apstraktne riječi i sl.), sasvim uobičajene u bosanskom standardu, i poznate svim žiteljima Bosne i Hercegovine bez obzira na nacionalnost, na primjer:

ahbab (prijatelj), *akşam* (sumrak), *amidža* (stric), *avaz* (glas), *babo* (otac), *badžanak* (svak, pašenog), *baglama* (šarka), *belaj* (nesreća), *bezbeli* (zaista), *bihuzur* (nemir), *bujrum* (izvolite), *čenifa* (zahod, nužnik), *daidža* (ujak), *demir* (gvozdена šipka na prozoru), *dernečiti* (zabavljati se), *dert* (briga), *deverati* (mučiti se), *džada* (cesta), *đul* (ruža), *eglen* (razgovor), *haber* (vijest), *hajvan* (životinja), *halaliti* (dati od srca), *haman* (gotovo, skoro), *hefta* (tjedan, nedjelja), *helem* (dakle), *insan* (čovjek), *jaran* (prijatelj), *jazuk* (šteta), *kabadahija* (nasilnik), *mahsuz* (naročit), *maksum* (dijete), *mašalah* (dobro), *matuh* (senilan starac), *merak* (uživanje), *merhaba* (dobro došao), *nena* (baba), *plah* (lijep, dobar), *rahat* (zadovoljan), *šeher* (grad), *šućur* (hvala), *ters* (pogane naravi), *vakat* (vrijeme), *zijan* (šteta)

Drugu grupu čine riječi orijentalnog porijekla koje su vezane za islam, a koje su dobrim dijelom nepoznate nemuslimanima u Bosni i Hercegovini. Sljedeće riječi su uzete iz jednog članka (dvije stranice) u dječijem listu *Evlad* (marta 1995., Islamski centar Mostar):

ahlak (narav), *ahiret* (onaj svijet), *alejhisselam* (naslov pejgambera), *ashabi* (drugovi Muhamedovi), *ašićare* (otvoreno, jasno), *ašk* (ljubav), *ćafir* (nevjernik), *ćefini* (mrtvačke haljine), *dalalet* (zabluda), *dekika* (minuta), *dova* (molitva), *dunjaluk* (ovaj svijet), *đada* (cesta), *đelle šanuhu* (neka je slavno njegovo uzvišeno biće), *džennet* (raj), *džerida* (novine), *džuma* (molitva), *ekin*, *evlad* (djeca), *haram* (zabranjeno), *hazur* (gotov), *ihram* (hadžijski ogrtač), *jacija* (molitva), *kahar* (žalost), *kajda* (melodija), *maksum* (dijete), *menhedž* (?), *murtat* (izdajica), *namaz* (molitva), *nur* (svjetlost), *odemiriti* (ogvođeniti), *ogajretiti* (truditi se), *okuvvetiti se* (ojačati), *Pejgamber* (Allahov poslanik), *Resululallah* (Allahov poslanik), *salavat* (molitva), *selamet* (spas), *selam* (pozdrav), *šehid* (mučenik), *selamet* (spas), *šućur* (hvala), *ummet* (narod), *zaharlaisati*

Normalno je da i vjerski vokabular spada u standardni jezik, tako je i u drugim standardnim jezicima. Dio te leksike je, međutim, ograničene upotrebe, koristi se uglavnom u vjerskim prilikama. Dio vjerske leksike spada, s druge strane, u opću leksiku, kao na primjer islamski izrazi:

abdest (obredno pranje), *dženaza* (muslimanski sprovod), *preseliti se na ahiret* (umrijeti), *rahmetli* (pokojni), *rahmetlija* (pokojnik), *sunetiti* (obrezivati)

Orijentalizme je moguće, prema normama, klasificirati u tri grupe: oni koji su zajednički i srpskom, bosanskom i hrvatskom standardu (*barut*, *boja*, *čarape*, *čelik*, *šešir*, itd.); oni koji su svojstveni srpskoj i bosanskoj normi (*peškir*, *čorba*, *džigerica*, *zanatlija*, itd.), i oni koji su svojstveni samo bosanskoj normi (*babo*, *amidža*, itd.).

Upotreba orijentalizama, ili potencijalna njihova upotreba, svakako je značajna odlika bosanskog standardnog jezika. Ali “novi” orijentalizmi ipak ne igraju veliku ulogu u savremenom jeziku. Analizirajući publicistički jezik profesor Werner Lehfeldt iz Göttingena smatra da je bosanski jezik znatno manje “bošnjakiziran” nego što je hrvatski jezik “kroatiziran”, ili srpski jezik “srbiziran” (Lehfeldt 2002). Pojedini “novi” orijentalizmi ipak zauzimaju vrlo istaknuto mjesto u javnom životu, kao recimo u nazivu najтираžnijeg lista u Bosni i Hercegovini *Dnevni avaz*. Ranije je malo ko znao da orijentalizam *avaz* znači “glas”.

4.4. Morfološke i sintaksičke osobenosti bosanskog standarda

Do sada je bilo riječi samo o leksičkim osobenostima bosanskog standarda, koji ima i svoje specifične crte na nivou morfologije i sintakse, iako ograničenog obima. Još je slabo izučavana bosanska gramatička norma u odnosu na hrvatsku i srpsku. Godine 2000. objavljena je *Gramatika bosanskog jezika* trojice autora, Dževada Jahića, Senahida Halilovića i Ismaila Palića, koja je naišla na (djelimično pretjeranu) kritiku (Ridanović 2003). Na osnovu ove gramatike, i prije svega na osnovu Halilovićeva (2001) i Palićeva (1999) rada, moguće je ukazati na neke gramatičke osobenosti bosanskog standardnog jezika.

(1) U vokativu jednine imenica na *-ak* bosanska norma dopušta nastavak *-u* ili formu jednaku nominativu (*mačak/mačku*), dok su u srpskoj i hrvatskoj normi samo oblici na *-u*.

(2) U instrumentalu jednine imenica čija se osnova završava nepčanim suglasnikom bosanska norma ima samo *-em* (*vozačem*), dok srpska norma ima dublete (*-em/-om*). Kod imenica na *-c*, bosanska i hrvatska norma imaju samo *-em* (*stricem*), dok srpska norma ima dublete (*stricem/stricom*). U bosanskoj i srpskoj normi su dublete *mrazem/mrazom*, u hrvatskoj samo *mrazom*. Kod imenica na *-telj*, bosanska i hrvatska norma imaju samo *-em* (*učiteljem*), dok srpska norma ima dublete na *-em* ili *-om*.

(3) U dugoj množini nekih imenica muškoga roda bosanska norma ima dublete na *-ev/-ov-* (*nosevi/nosovi*, *kneževi/knezovi*, *mrazevi/mrazovi*, *sirevi/sirovi*), dok hrvatska norma ima samo *-ov-*, a srpska *-ev-*.

(4) U genitivu množine imenica *gost*, *nokat* i *prst* tri norme se razlikuju. Bosanska norma: *prstiju/prsta/prsti*; *gostiju* (*gosti*); *noktiju/nokata/nokti*. Hrvatska norma: *gostiju/gosti*; *prstiju/prsti*; *noktiju* (*nokata*). Srpska norma: *prstiju* (*prsta*); *gostiju* (*gosta*); *noktiju* (*nokata*).

(5) U genitivu množine imenica ženskoga roda sa suglasničkom skupinom nastavak *-i* je običniji u bosanskoj (i srpskoj) normi (*bombi*, *lopti*, *psovki*, *gusaka/guski*, *tačaka/tački*, *kletava/kletva/kletvi*). Hrvatska norma daje prednost nastavku *-a*.

(6) Dvosložne imenice muškoga roda na vokal *s* dugouzlaznim akcentom (hipokoristika i imena) u bosanskoj normi obično se dekliniraju kao imenice ženskoga roda na *-a* (*babo*, *babe*, *babi*; *Mujo*, *Muje*, *Muji*), ali mogu izvesti i promjenu *Pero*, *Pera*, *Peru*, što ima i u srpskoj normi. Slika ovako izgleda:

Hrvatska, Bosna, Srbija: Lazo, Laze

Srbija (Vojvodina): Laza, Laze

Crna Gora, Hercegovina: Lazo, Laza

(7) U bosanskoj normi pridjevi od imenica na -ica nemaju palataliziranu osnovu: *babycin, curicin, prijateljicin, nastavnicin* itd. (srpski i hrvatski: *babičin* itd.)

(8) U komparaciji pridjeva bosanska norma ima: *strog-strožiji, slan-slaniji*; hrvatska norma: *strog-stroži, slan-slani/slaniji*; srpska norma: *strog-stroži, slan-slaniji*. Pridjev *krepak* ima u bosanskoj normi samo *krepkiji*, dok u hrvatskoj i srpskoj normi ima *krepkiji/krepči*. Bosanska i hrvatska norma imaju *dug-duži/dulji*, a srpska samo *duži*.

(9) U dativu i lokativu jednine određeni pridjevi imaju u bosanskoj i hrvatskoj normi trojake oblike: *mladom/mladome/mladomu*, a u srpskoj normi nema oblika na -u. U bosanskoj normi češći su oblici na -e, a u hrvatskoj oni na -u.

(10) U bosanskoj i hrvatskoj normi češća je upotreba neodređenih pridjeva u padežima (*očeva savjeta, djevojka lijepa stasa*) nego u srpskoj normi (*očevog savjeta, djevojka lijepog stasa*).

(11) U bosanskoj i srpskoj normi upotrebljava se upitna zamjenica *ko* (i neodređene *neko, iko, kogod* itd.), a u hrvatskoj *tko* (*netko, itko, tkogod*, itd.). U bosanskoj i srpskoj normi češća je upitna zamjenica *šta*, a u hrvatskom samo *što*.

(12) Zamjenica *ko/tko* u dativu jednine glasi u bosanskoj i srpskoj normi najčešće *kom/kome*, a u hrvatskoj *komu*.

(13) Broj *četiri* ima u dativu, instrumentalu i lokativu množine oblik *četirima* u bosanskoj i hrvatskoj normi, a *četirma* u srpskoj. U srpskoj normi brojevi *dva/dvije, tri* i *četiri* obično se ne dekliniraju u ovim padežima.

(14) Zbirni brojevi imaju u bosanskoj i hrvatskoj normi oblike na -ero (*četvero*), a u srpskoj na -oro (*četvoro*). U genitivu jednine bosanska norma ima *četveroga/četverega*, hrvatska *četverega*, srpska *četvoroga*. Ako uporedimo zbirne brojeve i zbirne imenice, stanje je ovako:

S: petoro : petorica

H: petero : petorica

B: petero : peterica

(15) Glagolski pridjev trpni ima u bosanskoj normi samo oblike na -n (*bijen, šiven*), dok hrvatska i srpska norma imaju i oblike na -t (*bijen/bit, šiven/šit*).

(16) U bosanskoj i hrvatskoj normi razlikuju se mjesni prilozi za mjesto (*gdje*), pravac (*kuda*) i cilj kretanja (*kamo*), dok se u srpskoj normi *gde* (*gdje*) često upotrebljava u svim funkcijama.

(17) Što se tiče upotrebe *da* + prezent mjesto infinitiva, bosanska se norma nalazi između hrvatskog i srpskog uzusa. U srpskom standardu, vjerovatno više u samoj Srbiji nego među Srbima u BiH, infinitiv se često zamjenjuje s konstrukcijom *da* + prezent, što se u hrvatskoj normi proskribira.

(18) Upotreba instrumentala u imenskom predikatu s kopulom (*biti, postati*) češća je u hrvatskoj normi nego u srpskoj i bosanskoj, prije svega u prezentu: *On je (bio) nastavnik/nastavnikom*.

(19) U bosanskoj normi je manje izrazita nego u hrvatskoj, a pogotovo u srpskoj, tendencija da se enklitike stavljaju na drugo mjesto unutar sintagmi (*novi je nastavnik došao / novi nastavnik je došao*).

Budući da je problematika kontrastivne bosansko-hrvatsko-srpske gramatike, slabo izučavana, vjerovatno ima još takvih primjera, ali većih razlika u gramatičkoj strukturi nema, samo u pojedinim, sitnijim slučajevima. Bosanska norma još nije čvrsta, a objavljene gramatike se međusobno razlikuju (Lehfeldt 2003).

Nakon razmatranja osobenosti bosanskog standarda na nivou leksike i gramatike, možemo grafički prikazati odnos bosanskog standarda prema srpskom i hrvatskom na sljedeći način (up. Isaković 1970):

Jezički elementi	Standard		
	Hrvatski	Bosanski	Srpski
Zajednički H+B+S	_____		
Zajednički H+B	_____		
Zajednički B+S		_____	
Specifični H	—		
Specifični B		—	
Specifični S			—

Najveći korpus jezičkih elemenata je zajednički bosanski, srpski i hrvatski. Ima zajedničkih bosanskih i srpskih elemenata, koji ne ulaze u hrvatski standard, kao što ima i zajedničkih bosanskih i hrvatskih koji nisu svojstveni srpskom standardu. Ima takođe srpskih i hrvatskih elemenata koji ne ulaze u bosanski standard, a ima bosanskih koji ne ulaze ni u srpski ni u hrvatski standard.

4.5. Diskusija o nazivu: bosanski ili bošnjački?

Na početku 90-ih godina bilo je kolebanja među Bošnjacima oko imenovanja jezika, da li da se on zove “bosanski”, po zemlji Bosni, ili “bošnjački”, po nazivu stanovnika (naziv “muslimanski”, po tada službenom nazivu Musliman, nije imao pobornika). Kad su se Bošnjaci složili oko naziva “bosanski”, počela je polemika s oštrim napadima od strane srpskih i hrvatskih lingvista i političara, koji su smatrali da je prihvatljiv jedino naziv “bošnjački”. Argumenti za naziv “bosanski” uglavnom su da je to tradicionalni, historijski naziv (Halilović 1991, Rizvić 1999, Jahić 1999, Jahić et. al. 2000:). Argumenti protiv takvog naziva svode se na to da naziv “bosanski” implicira cijelo stanovništvo Bosne i Hercegovine, te da je zato unitaristički. Hrvatski lingvist bosanskog porijekla Dalibor Brozović (1999:B) ovako se izražava:

Svaki narod ujedno ima pravo da svoj jezik naziva kako hoće. Prema tome Bošnjaci imaju pravo nazivati svoj jezik bosanskim ako im to iz kakva razloga odgovara. Ali mi imamo pravo da mi sami u svojoj društvenoj i znanstvenoj praksi ne prihvatimo takav naziv za objekt koji inače priznajemo. Ali ako taj jezik nazovu ne bošnjačkim nego bosanskim, onda iz toga proizlazi da je to domaći, zemaljski jezik, a hrvatski i srpski da su uvozni i da bi bosansko-hercegovački Hrvati i bosanskohercegovački Srbi zapravo trebali prihvatiti bošnjački jezik pod

bosanskim imenom kao svoj i kao opći jezik za Bosnu i Hercegovinu. Ta je pretenzija savršeno jasna.

Sljedeće izjave tipične su za stav vodećih krugova među Hrvatima u Bosni i Hercegovini:

Ovako, moglo bi se pomisliti da se izrazom bosanski jezik želi sutra nametnuti jedan unificiran, da ne kažem unitaran jezik, kojim se govori u cijeloj Bosni. (Radoslav Dodig, *Dani* 132, 1999)

Nasrtaj na hrvatski jezik je i naziv “bosanski jezik”, tako nazvan s namjerom unitarizacije i zatiranja hrvatskog jezika. (Šimun Musa 2002:50)

U školskim jezičkim udžbenicima izdatim u kantonima s bošnjačkom većinom dosta je frekventan naziv *naš jezik* (Bulić i Šator 2001, Gazibara i Zekić 2001, Vajzović 2001). Time autori izbjegavaju problem naziva u naslovu udžbenika. Međutim, u jednom od tih udžbenika (Gazibara, Zekić) autori objašnjavaju naziv “naš jezik” na ovaj način: “Svoj jezik stanovnici Bosne nazivaju bosanskim.” Time podržavaju argumente onih koji smatraju da “bosanski” implicira sve stanovnike Bosne i Hercegovine, te nije čudno da je došlo do reakcija sa hrvatske i srpske strane.

I srpski lingvisti oštro su napadali naziv “bosanski”:

Treća [varijanta] je, najnovija, očigledno – terminološki pogrešno određena, jer u BiH, i uopšte, postoje tri *bosanske varijante*, tri *bosanska (i hercegovačka) jezika*. Ako Bošnjaci ostanu pri nazivu “bosanski jezik”, oni biraju put samoosporavanja vlastitog jezičkog i kulturnog identiteta. Takvo stanje stvari, po logici samoodbrambenog refleksa, prirodno rađa neraspoloženje i kod mirotvornih Srba i Hrvata, koji se, s terminološkim preimeno-vanjem “bosanskoga” u – *bošnjački jezik*, javljaju, praktično, i u ulozi zaštitnika *bošnjačkog identiteta*. (Slobodan Remetić 2001:49)

Toj zajednici [BiH] ne odgovara nikakav prisilni standardnojezički kišobran, ni pod kojim nazivom, pa ni pod tobože neutralnim, *bosanskim*, niti joj priliči *asimetričnost* triju naziva jezika. Ona ne priliči ni Srbima, ni Hrvatima, ni slovenskim Muslimanima, odnosno muslimanima, koji su sami odabrali nacionalni naziv Bošnjaci, pridruživši mu asimetričan naziv jezika – *bosanski*. Taj naziv, bosanski, ugrožava terminološku regularnost i valjano sporazumijevanje i u lingvistici i u javnom životu, otežavajući vođenje zdrave jezičke politike. (Sreto Tanasić 2001:258)

Naročite oštre riječi upotrebio je beogradski lingvist Branislav Brborić:

Jezika s atributom *bosanski* nema, niti ga može biti, a ne bi smeo ulaziti ni u međunarodne kodove ako se ne preoblikuje u *bošnjački jezik*, lišen pretenzije da ugrožava srpski i hrvatski te da narušava ustavni poredak BiH... (Brborić 2001:239)

Sporan je dakle *naziv* te nove standardnojezične kategorije, iza kojeg se (čak više i ne) skriva *osvajajući*, “velikodržavni”, (nad)nacionalni politički naum,... (Brborić 1999:528)

U Beogradu je Odbor za standardizaciju srpskog jezika utvrdio već 1990. godine da se u srpskom standardu ne smije upotrebljavati naziv “bosanski”, već samo “bošnjački”,

što je potvrđeno 1998. i 1999. godine. O nazivu “bosanski jezik” Odbor kaže: “Kad se ta etiketa mora ‘prevesti’ na srpski, ona glasi bošnjački jezik”.

Na bošnjačkoj strani neki su branili naziv “bosanski” s pozicije bosanskog zajedništva. Naila Hebib-Valjevac polemizira protiv zastupnika naziva “bošnjački”:

Međutim, takav pristup, ma koliko i dobronamjeran, samo je jedna od prelaznih faza ka uništenju bosanskog državno-teritorijalnog i civilizacijsko-kulturološkog identiteta. ... Bosanski jezik, osim toga, jeste nacionalni jezik Bošnjaka, ali i svih drugih naroda koji Bosnu svojom domovinom osjećaju. A da takvih i danas, nakon svega, još ima, pokazuje i stanje na terenu. (Hebib-Valjevac 1999)

Ima dakle bošnjačkih stručnjaka koji danas upotrebljavaju naziv “bosanski” manje-više u smislu starog termina “bosanskohercegovački standardnojezički izraz”, kao općebosanska jezička norma (npr. Čedić 199b, Čedić 2001). Na taj način sam naziv “bosanski” postaje dvosmislen (uži bošnjački ili općebosanski), ali glavna bošnjačka struja definira “bosanski”, kao što smo vidjeli, u smislu “bošnjački-muslimanski standard”.

Argumenti za naziv “bosanski” dolaze, dakle, najviše s pozicije interesa samih Bošnjaka. Godine 2002. šezdeset bošnjačkih intelektualaca potpisalo je “Povelju o bosanskom jeziku”, objavljenu u medijima:

1. Bosanski jezik jeste jezik Bošnjaka i svih onih koji ga pod tim imenom osjećaju svojim.
2. Korišćenjem naziva bosanski jezik Bošnjaci slijede nominaciju svoga jezika čiji se kontinuitet može pratiti od bosanskog srednjovjekovlja do danas, a koji je bezbroj puta potvrđen u upravno-pravnim spisima, narodnim govorima, bošnjačkoj usmenoj i pisanoj književnosti te u različitoj literaturi na slavenskim i drugim jezicima.
3. Bez obzira na slična ili različita mišljenja o zajedničkom i posebnom u standardnim jezicima nastalim na temelju srednjojužnoslavenskog dijasistema – a koji čini glavinu južnoslavenske jezičke zajednice – smatramo da je u svakom od narodnosnih tokova riječ o jeziku koji Srbi odvajkada nazivaju *srpskim*, Hrvati *hrvatskim*, a Bošnjaci *bosanskim*.
4. Manipuliranja nazivom *bosanski jezik* u političke svrhe – kojih je u pojedinim razdobljima prošlosti Bosne bilo, uporedo s manipulacijama imenom bošnjačkog naroda – kao ni upotreba ove sintagme u regionalnom značenju, ne dovode u pitanje vjero-dostojnost korišćenja ovog naziva kod Bošnjaka u narodnosnom smislu.
5. Istrajavajući na upotrebi historijskog imena za svoj jezik, Bošnjaci u Bosni i Hercegovini i šire ne ugrožavaju ničija prava niti prisvajaju nešto što im ne pripada. U tom smislu, korišćenje naziva *bosanski jezik* ne uključuje nikakvu težnju ka unifikaciji i unitarizaciji na prostoru Bosne i Hercegovine.
6. Pokušaji da se Bošnjacima, umjesto historijski potvrđenog te u praksi usvojenog naziva *bosanski jezik* nametne *bošnjačka* nominacija jezika, predstavljaju politiziranje koje je posljedica preživjelog a neprevladanog srpskog i hrvatskog paternalizma i negiranja bošnjačke nacionalne samosvojnosti.

7. Ističući legitimno pravo da svoj jezik nazivaju njegovim historijskim i u narodu ukorijenjenim imenom, Bošnjaci podržavaju jednaka prava drugih naroda u Bosni i Hercegovini i šire, a smatraju dobrodošlim lingvistička istraživanja i zalaganja u kulturi koja će omogućiti naše bolje upoznavanje i međusobno uvažavanje.

Potpisnici Povelje pozivaju političke predstavnike, vjerske prvake, kulturne djelatnike i sve sudionike javne riječi, a naročito prosvjetne radnike na svim razinama obrazovanja da podrže te u praksi zastupaju i provode načela iznesena u ovom dokumentu.

Sarajevo, 21. 3. 2002.

Opet je uglavnom "historijsko pravo" glavni argument. Povelja je naišla na negativnu reakciju Ivana Lovrenovića, jer smatra da na ovaj način jedan narod monopolizira pravo na naziv "bosanski".

Kad su županije s hrvatskom većinom u svojim ustavima 1998. godine uveli naziv "bošnjački" umjesto "bosanski", izbio je pravni spor. U ustavima Županije posavske, Županije zapadnohercegovačke i Hercegovačke županije odredba glasi: "Službeni jezici Županije su hrvatski i bošnjački jezik." Ustavni sud Federacije Bosne i Hercegovine donio je odluku iste godine da je to protuustavno (Šipka 2001:275-277).

Imamo, dakle, paradoksalnu situaciju – isti standardni jezik Srbi u Srbiji i Hrvati u Hrvatskoj zovu "bošnjačkim", a Bošnjaci "bosanskim", dok je Srbima i Hrvatima u samoj Bosni i Hercegovini zabranjena službena upotreba naziva "bošnjački".

U svijetu su mnoge slavističke katedre u toku 90-ih usvojili trostruki naziv jezika, obično po alfabetском redu, "bosanski, hrvatski, srpski" (sa kosom crtom, zarezm ili crticom). Tako je npr. u Beču (Bosnisch-Kroatisch-Serbisch), Oslu (Bosnisk, kroatisk, serbisk), Stockholmu (Bosniska, kroatiska, serbiska), Parizu (na Sorboni: Bosniaque, croate, serbe). Bez obzira na spor oko naziva bosanski/bošnjački, na stranim jezicima prevladava naziv koji je u prevodu "bosanski", djelimično zato što nema odgovarajućeg naziva za "bošnjački", ili je taj naziv zastario, kao njemački *bosniakisch*. U SAD-u još uvijek vlada naziv srpsko-hrvatski, Serbo-Croatian (Browne 2000).

4.6. Bosanski standard – kontinuitet bh. izraza?

Kritičari bosanskog/bošnjačkog jezika često ističu da je to vještačka tvorevina (ili vještačko imenovanje), da ne postoji nešto što bi se moglo nazvati bosanskim jezikom. Najbolji dokaz protiv takvih tvrdnji jest sama jezička praksa u Bosni i Hercegovini, na primjer u vodećim medijima, administraciji i školstvu. Jasno je da nema velike razlike između standardnog jezika pod nazivom "bosanski jezik" i prethodnog "bosansko-hercegovačkog standardno-jezičkog izraza". Standardni jezik je manje više isti, samo s tom razlikom što se danas njim služe uglavnom Bošnjaci i drugi koji se osjećaju Bosancima (uz drugo nacionalno osjećanje).

Pitanje kontinuiteta ipak nije tako jednostavno. Neki autori skoro poistovećuju dva standarda, prethodni i današnji, na primjer Mevlida Karadža (1999):

Na isti način je nekadašnji bosanskohercegovački standardnojezički izraz dosegao status standardnog bosanskog jezika... (35)

Jer, bosanski jezik je pod imenom bosanskohercegovački standardnojezički izraz funkcionirao kao standardnojezički varijetet, u skladu sa tadašnjim uslovima i okolnostima te je već prošao kroz većinu standardizacionih faza neophodnih za osposobljavanje jednog jezičkog idioma za funkciju standardnog jezika. Stoga se u našem slučaju ne može govoriti o procesu stvaranja bosanskog standardnog jezika

nego samo o njegovoj stabilizaciji i prilagođavanju uslovima i zahtjevima bosanskohercegovačke jezičke zajednice u okvirima novostvorene države Bosne i Hercegovini. (37)

Autor je u pravu kad ističe tijesnu vezu bosanskog jezika 90-ih godina sa bosanskohercegovačkim standardnojezičkim izrazom 70-ih i 80-ih, ali sužavanje bosanskog jezika na jednonacionalni standard ipak je donijelo nešto novo u odnosu na prethodni standard. Bliže je istini Senahid Halilović (1999) kad kaže:

...Bošnjaci ... zasigurno neće preuzeti gotov tuđi standardni jezik – ni hrvatski, ni srpski, ali ni onaj bivši, dijelom i njihov (standardnu novoštokavštinu – srpsko-hrvatski odn. hrvatskosrpski).

Halilović smatra, dakle, da je bivši bh. izraz samo djelimično jezik koji Bošnjaci mogu osjećati kao svoj. Novo je, razumije se, muslimanska orijentacija bosanskog standarda. Zato je potrebno, da bi se odgovorilo na pitanje kontinuiteta, razlikovati dva nivoa standardnog bosanskog jezika: opću leksiku i specifičnu leksiku. Što se opće leksike tiče, bosanski jezik, kako je normiran u toku 90-ih godina, svakako je nastavak bh. izraza iz prethodnog perioda. Nalazeći srednja rješenja između hrvatskog i srpskog standarda, on je izgrađivao svoj prepoznatljiv lik, a na osnovu jezičke prakse u Bosni i Hercegovini. Novo je značajnije inkorporiranje muslimansko-islamsko-orijentalne komponente.

Interesantno je da se 2001. godine pojavila gramatika pisana u duhu kontinuiteta bosanskog jezika s bh. izrazom (Čedić 2001b). Namjera je autora da napiše gramatiku na osnovu savremene bosanskohercegovačke jezičke prakse, izbjegavajući bilo šta nacionalno obojenoga:

Takva je i ova gramatika koja strukturu bosanskog jezika analizira u skladu sa današnjom autentičnom upotrebom jezika. To znači da ovdje predstavljena standardnojezična norma proizlazi iz stvarne situacije današnjeg bosanskohercegovačkog jezičkog izraza. (Čedić 2001b:11)

Autor kritizira odstupanje bošnjačkih stručnjaka od bh. izraza u novije vrijeme:

...pa je tu primjetna tendencija udaljavanja od onoga što smo u nauci o jeziku poznavali kao bh. standard, najprije u *Rječniku karakteristične leksike bosanskog jezika* književnika Alije Isakovića, a potom u *Pravopisu bosanskog jezika* dr. Senahida Halilovića i još nekim djelima. Najčešće bez dogovorenih kriterija u normu bh. standarda počele su se unositi do tada nezastupljene jezičke posebnosti iz izraza Bošnjaka. Uz to, normom se nastoje potisnuti određeni alternativni izrazi iz upotrebe, čime se narušava karakteristična osobina bogatstva dubleta i sinonima u bh. standardu. (Čedić 2001b:25)

Nema, dakle, saglasnosti među bošnjačkim lingvistima u Sarajevu oko standardizacije bosanskog jezika.

5. Razvojne tendencije

5.1. "Daytonski jezik"

Poslije Daytona svi službeni dokumenti međunarodnih organizacija, zakona i sl. izdaju se na tri standarda. Često se radi o manje-više mehaničkoj izmjeni pojedinih riječi, za koje se zna da su nacionalno obojene. Pogotovo kad nisu u pitanju originalni prevodi na

tri standarda Bosne i Hercegovine sa engleskog, već adaptiranje jednog prevoda na tri verzije, nastaje jezik koji je vještački, a nije ni pravi bosanski, ni srpski, ni hrvatski, već izraz "ravnopravnosti" međunarodne zajednice na jezičkom planu.

Reakciju na taj jezik je izrazio Radoslav Dodig:

Slično je s materijalima u Skupštini FBiH. Tamo zastupnici Hrvati i Bošnjaci (a i ostali) dobivaju nacрте i prijedloge zakona, odluka i zaključaka na hrvatskome i bosanskome/bošnjačkome jeziku. Međutim, ne radi se tu ni o hrvatskome niti o bosanskome/bošnjačkome jeziku, barem kada je propisani jezični ustroj u pitanju. Primjerice, u materijalima na "hrvatskome" jeziku, za razliku od "bosanskoga", piše *članak, glede, u svezi, tisuća i čimbenik*, pa se materijal doimlje kao hrvatski uradak. Šteta je mrčiti toliko papira, vremena i novca ako će stajati samo desetak leksičkih razlika. ... Možda bi bilo bolje jedan mjesec sve materijale pisati na hrvatskome, pa onda drugi mjesec materijale na bosanskome/bošnjačkome jeziku. (Radoslav Dodig, *Dani*, 132, 1999)

Kao primjer takvog prilagođavanja na trima standardima, B(osanskom), H(rvatskom) i S(rpskom), može poslužiti tekst Sporazuma o zajedničkom jezgru nastavnih planova i programa iz 2003. godine (srpska verzija je pisana ćirilicom):

I

B: Ministri obrazovanja entiteta i kantona i direktor Odjela za obrazovanje Brčko Distrikta usvajaju Sporazum o Zajedničkom jezgru nastavnih planova i programa.

H: Ministri prosvjete entiteta i županija i ravnatelj Odjela za obrazovanje Brčko Distrikta usvajaju Sporazum o Zajedničkoj jezgri nastavnih planova i programa.

S: Ministri obrazovanja entiteta i kantona i direktor Odjeljenja za obrazovanje Brčko Distrikta usvajaju Sporazum o Zajedničkom jezgru nastavnih planova i programa.

II

B: Ovim se sporazumom ministri obrazovanja entiteta i kantona i direktor Odjela za obrazovanje Brčko Distrikta obavezuju uključiti Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa u planove i programe koje oni donose, a koji se izučavaju u područjima pod njihovom nadležnošću.

H: Ovim se sporazumom ministri prosvjete entiteta i županija i ravnatelj Odjela za obrazovanje Brčko Distrikta obavezuju uključiti Zajedničku jezgru nastavnih planova i programa u planove i programe koje oni donose, a koji se izučavaju u područjima pod njihovom nadležnošću.

S: Ovim se sporazumom ministri obrazovanja entiteta i kantona i direktor Odjeljenja za obrazovanje Brčko Distrikta obavezuju uključiti Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa u planove i programe koje oni donose, a koji se izučavaju u područjima pod njihovom nadležnošću.

III

B: Potpisnici ovoga Sporazuma obavezuju se da će osigurati da se od početka školske 2003./2004. godine u svim školama u Bosni i Hercegovini nastava izvodi na osnovu planova i programa u koje je uključeno Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa.

H: Potpisnici ovoga Sporazuma obavezuju se da će osigurati da se od početka školske 2003./2004. godine u svim školama u Bosni i Hercegovini nastava izvodi na temelju planova i programa u koje su uključene Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa.

S: Potpisnici ovoga Sporazuma obavezuju se da će obezbjediti da se od početka školske 2003./2004. godine u svim školama u Bosni i Hercegovini nastava izvodi na osnovu planova i programa u koje je uključeno Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa.

IV

B: Potpisnici se zalažu da će s provedbom postupiti u skladu s Planom za provedbu Zajedničkog jezgra nastavnih planova i programa, sačinjenim u skladu s Memorandumom o razumijevanju o Upravnom odboru za Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa i radnih predmetnih grupa, koji stoji u prilogu ovoga Sporazuma.

H: Potpisnici se zalažu kako će s provedbom postupiti sukladno Planu za provedbu Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa, sačinjenim sukladno Memorandumu o razumijevanju o Upravnom odboru za Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa i radnih predmetnih skupina, koji stoji u prilogu ovoga Sporazuma.

S: Potpisnici se zalažu da će sa provođenjem postupiti u skladu sa Planom za provođenje Zajedničkog jezgra nastavnih planova i programa, sačinjenim u skladu sa Memorandumom o razumijevanju o Upravnom odboru za Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa i radnih predmetnih grupa, koji stoji u prilogu ovoga Sporazuma.

V

B: Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa bit će objavljeno u svim službenim glasilima BiH u skladu sa Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.

H: Zajednička jezgra nastavnih planova i programa bit će objavljena u svim službenim glasilima BiH sukladno Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.

S: Zajedničko jezgro nastavnih planova i programa biće objavljeno u svim službenim glasilima BiH u skladu sa Okvirnim zakonom o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.

VI

B: Ovaj Sporazum je pripremljen na tri jezika konstitutivnih naroda, bosanskom, hrvatskom i srpskom, od kojih svaki predstavlja autentičan primjerak Sporazuma.

H: Ovaj je Sporazum pripremljen na tri jezika konstitutivnih naroda, bosanskom, hrvatskom i srpskom, od kojih svaki predstavlja autentičan primjerak Sporazuma.

S: Ovaj Sporazum je pripremljen na tri jezika konstitutivnih naroda, bosanskom, hrvatskom i srpskom, od kojih svaki predstavlja autentičan primjerak Sporazuma.

U pisanim medijama često se radi o zamjeni pojedinih simbolički markiranih riječi (*opći-opšti, natjecaj-konkurs, siječanj-januar, crveni križ/krst*, itd.). Ponekad se takvi dubleti pišu i naporedo (ili izgovaraju na radiju i televiziji).

5.2. Dvopismena situacija

U komunističkoj Jugoslaviji jedan od principa u jezičkoj politici u Bosni i Hercegovini bio je ravnopravnost latinice i ćirilice, što je bilo isticano u svim izjavama o jeziku i u zakonodavstvu. Najtiražniji list, *Oslobođenje*, objavljivao je tekstove na oba pisma, naizmjenično na svakoj drugoj stranici! U postkomunističkoj Bosni i Hercegovini više nije na snazi potpuna alfabetska ravnopravnost, jer se upotreba pisma određuje različito u raznim entitetskim i kantonskim zakonima.

U Ustavu Republike Srpske iz 1992. prednost se daje ćirilici, a dosta detaljno se propisuje upotreba latinice (Šipka 2001:256-259):

Pismo u službenoj upotrebi u Republici srpskog naroda BiH je ćirilično pismo, a latinično pismo se upotrebljava na način utvrđen ovim zakonom. (Član 1.)

U nastavi svih predmeta u prva tri razreda osnovne škole obavezna je upotreba i ćiriličnog i latiničnog pisma. (Član 5.)

Matične knjige, evidencije i dokumentacije za učenike i studente u osnovnim i srednjim školama i visokoškolskim ustanovama vode se ćiriličnim pismom. Osnovna i srednja škola i visokoškolska ustanova izdaju đачke knjižice, svjedočanstva, diplome i druge javne isprave na ćiriličnom pismu, a izuzetno po zahtjevu roditelja ili staratelja učenika i studenata na latiničnom pismu. (Član 6.)

Udžbenici za visokoškolske ustanove štampaju se ijekavskim književnim izgovorom, na ćiriličnom pismu, a mogu se štampati i na latiničnom pismu. (Član 7.)

Novine, časopisi, revije i druge periodične publikacije štampaju se na ćiriličnom pismu, s tim što se, zavisno od ukazane potrebe, periodične publikacije mogu štampati i na latiničnom pismu. (Član 8.)

Državni organi obavezni su da ijekavskim književnim izgovorom, na ćiriličnom pismu: – donose i objavljuju zakone, druge propise i opšte akte, – donose rješenja, izdaju javne isprave i službene akte, – izrađuju analize, izvještaje i druge informativne materijale, – izdaju glasila, biltene i druge službene publikacije. (Član 9.)

Putni pravci na magistralnim putevima, nazivi naseljenih mjesta i drugi geografski nazivi ispisuju se ćiriličnim i latiničnim pismom. (Član 12.)

Dodaje se, u Članu 10., da se latinično pismo može upotrebljavati u općinama gdje “u većem broju žive pripadnici naroda čije je primarno pismo, u skladu sa tradicijom tog naroda, latinično”. Međutim, u praksi je ćirilica preovladala u Republici Srpskoj. Putokazi su npr. redovno na ćirilici.

U Ustavu Federacije BiH iz 1994. godine stoji: “Službeno pismo je latinica.” (Član 6.) Ista formulacija ponavlja se i u ustavima kantona. Sudeći po zakonskim odredbama

ostaci starog dvopismenog stanja bolje su očuvani u Republici Srpskoj nego u Federaciji. U Federaciji, uključujući Sarajevo, rijetko se sreće ćirilica u javnom životu. U udžbenicima (čitankama) još uvijek ima jedan dio tekstova na ćiriličnom pismu.

Kad ćirilica, tradicionalno pismo u Bosni i Hercegovini, takoreći više i ne postoji u jednom dijelu zemlje, ne nastaje li time komunikacioni jaz? I ako ljudima, posebno onim mlađima, ćirilica postaje tuđe, nepoznato pismo, ne udaljavaju li se oni time od jednog dijela svoje kulturne baštine? Dvopismena situacija ostaje, dakle, odlika uglavnom samo srpskog dijela stanovništva. Van Bosne i Hercegovine, Srbi su jedina slavenska nacija koja je dvopismena, iako se prednost daje ćirilici, tradicionalnom srpskom pismu.

5.3. Jezička situacija u školstvu

U obrazovanju je nakon Daytonu u praksi uvedena segregacija, s tim da su učenici počeli pohađati nacionalne škole ili razrede, sa različitim nastavnim programima. Uvedena je, dakle, i jezička segregacija. Godine 1997. stupila su na snagu dva nastavna plana i programa u Federaciji, navodno da bi se štitila ljudska prava. Učenici su popisivani po nacionalnoj liniji i razvrstavani po razredima prema nacionalnosti. Odluka federalnog ministra obrazovanja glasi:

2. Na prostorima Federacije gdje je jedan narod u manjini on ima pravo, ovisno od interesovanja i uvjeta utvrđenim zakonom, koristiti tri mogućnosti:

- a) organiziranje samostalne škole,
- b) organiziranje odjeljenja u kojima će se koristiti drugi nastavni plan i program od nastavnog plana i programa koji se koristi u toj školi,
- c) organiziranje nastave samo za nacionalnu skupinu predmeta pri već postojećoj školi (bosanski odnosno hrvatski jezik, historija, muzika i likovna kultura).

Međunarodna zajednica je preko svojih organizacija odgovornih za obrazovanje (OHR, UNESCO, OESS) pokušavala obustaviti ili smanjiti segregaciju. Jezičko pitanje postalo je ključno, jer su predstavnici međunarodne zajednice optuživali nacionalne političare da se koriste jezikom kao povodom za segregaciju, tvrdeći: "Zato što imamo tri jezika ne možemo imati zajedničku nastavu."

Godine 2003. (27. 6.) donesen je Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju. OHR je ovako obrazložio reformu:

U našoj državi nema mjesta za sistem obrazovanja koji dijeli i vrši segregaciju djece po nacionalnom osnovu. Naš sistem obrazovanja mora omogućiti da sva djeca pohađaju školu zajedno, kako bi naučili poštivati i cijeniti dragocjenost kulturološke raznolikosti, što i čini našu zemlju posebnom. (*Poruka građanima BiH. Obrazovna reforma*)

Dalje se navodi da će sva djeca imati mogućnost "kvalitetnog obrazovanja u integriranim multikulturalnim školama na svim stepenima".

Iste godine postignut je i Sporazum o zajedničkom jezgru nastavnih planova i programa. Naročito je bio jak otpor od strane hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini, jer su se bojali da time ne bude ugrožen položaj hrvatskog jezika među hrvatskom djecom. Zamjenik federalnog ministra obrazovanja, Šimun Musa, izjavio je da bi Hrvati trebali imati vlastiti obrazovni program na maternjem jeziku, što je, po njemu:

jedini način da se Hrvati u FBiH suprotstave bošnjačkom nastojanju za unitarizam i centralizaciju kao sredstvu za ostvarivanje homogenizacije ... bez škole na hrvatskom jeziku i učenja po hrvatskom nastavnom planu i programu nema opstanka Hrvata u Bihaću, Tuzli, Kaknju, Sarajevu, Varešu, Travniku, Bugojnu...

U Uredu Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini nije bilo podrške za stavove HDZ-a. Proces uvođenja zajedničkog jezgra počeo je u toku 2003. godine. Kad je odgovornost međunarodne zajednice za obrazovanje prešla sa OHR-a na OESS, nastavljen je proces integracije, s predlogom o integraciji škola. Takvi su pokušaji, kao prilikom integriranja dviju gimnazija u Mostaru, naišli na jak otpor HDZ-a, koji je tražio da se nastava mora držati na jeziku na kojem to učenici žele, da "hrvatska djeca nastavu mogu slušati samo na hrvatskom jeziku".

Poseban problem predstavljaju "manjinska" djeca. Djeca manjinskih grupa i povratnika često su bila izložena jeziku većine, što bi moglo dovesti do asimilacije. To važi ne samo za hrvatsku i bošnjačku djecu u Republici Srpskoj i srpsku djecu u Federaciji, već i za hrvatsku i bošnjačku djecu u područjima Federacije gdje su u manjini. U Privremenom sporazumu o obrazovanju za djecu povratnika (7. 3. 02.) navodi se da roditelji mogu izabrati nastavni plan i program za svoju djecu kada je riječ o nacionalnoj grupi predmeta, uključujući jezik. U Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju upotreba jezika je ovako određena:

Jezici konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine upotrebljavat će se u svim školama u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine.

Svi učenici će u školama izučavati pisma koja su u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini. (Članak 7)

Zakon, međutim, ne specificira da li će se svi jezici upotrebljavati u isto vrijeme u jednom razredu. Međunarodna zajednica interpretira reformu obrazovanja tako da će biti integrirani razredi gdje učenici i nastavnici slobodno mogu upotrebljavati jezik po svojoj želji, a kad to traže roditelji, mogu imati odvojenu nastavu maternjeg jezika. Tek ostaje vidjeti da li će integracija postići takav stepen. Posebno hrvatski političari ističu "pravo na upotrebu svog jezika" kao opći princip utemeljen na ljudskim pravima. Međunarodna zajednica još uvijek je u nedoumici kako riješiti ovaj problem – osigurati jezičku slobodu, spriječiti majorizaciju, ukinuti segregaciju.

U Brčko Distriktu međunarodna zajednica uvela je poseban sistem obrazovanja. Takozvani "Brčko model" u praksi znači da učenici uče po raznim udžbenicima u istom razredu, s istim nastavnikom.

U ovakvoj situaciji za Bosance u dijaspori nije jednostavno snaći se što se obrazovanja tiče. Teško je samim Bosancima, a kamoli školskim vlastima u pojedinim zemljama, da imaju uvid u složenost bosanskohercegovačke situacije. Kao primjer može poslužiti slučaj iz švedske općine Borås, gdje su roditelji (od kojih veliku većinu čine Bošnjaci) u školskoj godini 2002.-2003. bojkotirali nastavu maternjeg jezika zato što je kao nastavnica postavljena Bosanka srpske nacionalnosti. Školske vlasti nisu razumjele zašto su se roditelji bunili, kad im je jezik "bosanski", a nastavnica "Bosanka".

5.4. Ikavica kao regionalni književni jezik

Uočljivi su začeci jednog regionalnog (lokalnog) književnog jezika u Bosni i Hercegovini na osnovu zapadnohercegovačkog, ikavskog dijalekta. Za sada se situacija ne može uporediti sa stanjem u Hrvatskoj, gdje čakavski i kajkavski imaju status

regionalnih književnih jezika, s dugom tradicijom. Iako su književni, takvi regionalni jezici nisu standardni jezici, jer služe samo u određenim oblastima, uglavnom na regionalnom nivou, i u zavičajnoj literaturi.

Ikavica, tipična za neke zapadne govore u Bosni i Hercegovini, dovoljno je izrazit idiom da ga književnici mogu osjećati prisnim, čak i potrebnim za opisivanje zavičajne tematike. Kad još znamo da ikavica ima dugu historiju u Bosni i Hercegovini, nije čudno da je neki suvremeni pisci prihvaćaju kao svoj idiom. Prozaist Dragan Marijanović objavio je 2002. godine dva romana (*Ja uvijek idem dalje*, *Lijanov san*), pisane ikavicom njegovog zavičaja zapadne Hercegovine. I pojedini pjesnici su se služili zapadnohercegovačkom ikavicom u nekim svojim pjesmama, kao npr. Munib Delalić iz Ljubuškog.

Interesantno je da se ikavicom služe i hrvatski i bošnjački autori. Time zapadnohercegovačka ikavica predstavlja (lokalni) nadnacionalni izraz. Evo primjera ikavice Dragana Marijanovića:

Bio sam poslidnje dite u moji roditelja. Mater Šima poslin mene više nije radala jerbo je počela poboljevat a već je i starija bila. Barem sam ja tako razumio po kasnijim pričama. A more bit i da se bila napatila mene rađajuć; ja to ne znan, ali znan da me je rodila kada su se na moj Dolac već počele spuščat litnje žege, a u topla pridvečerja gundelji prilićali ledine nisko, odma povr zabujale trave. Ja to znan zato što je svake godine poslin mog rođenja uvijek tako bilo. Isti su bili i lito i trava i gundelji, samo smo mi drčina resli, a ljudi u selu starili. (*Lijanov san*)

5.5. Multistandardni jezici

Jezicka je situacija u Bosni i Hercegovini posebna, i u svjetskim razmjerima. U jednoj državi su tri nacionalna standarda sa istom govornom bazom. Bosanskohercegovačka trostandardna situacija zato je od interesa za opću sociolingvistiku. "Multistandardnim" možemo nazvati jezike koji, na istoj jezičkoj osnovi, imaju dva ili više standarda. Takvih primjera ima više, ali je svaki slučaj poseban, jer su historijske i sociolingvističke prilike različite. U nekim slučajevima je postojanje dvaju ili više standarda uslovljeno geografskim, a time obično i kulturnim, razlikama. To je slučaj s britanskim i američkim standardom engleskog jezika – svaka varijanta se upotrebljava na određenom geografskom području, gdje su se razvile i kulturne razlike. Isto važi za dva standarda rumunskog jezika, moldavski u Moldovi i rumunski u Rumuniji. Nešto slično je bio slučaj sa srpskohrvatskim jezikom, gdje su dvije varijante (ili standarda) bile u upotrebi u raznim područjima, u Hrvatskoj i Srbiji, uz kulturne razlike nastale zbog geografske, političke i kulturne podjele. I u Norveškoj je postojanje dvaju standarda danas uglavnom geografski uslovljeno (nynorsk u Zapadnoj Norveškoj), ali i kulturno-historijski i sociolingvistički – nynorsk ima prizvuk pravog nacionalnog jezika nastalog na osnovu dijalekata, dok je bokmål historijski nastao na osnovu danskog književnog jezika, te je više "urbani standard".

U nekim slučajevima multistandardna situacija je namjerno ukinuta, zahvaljujući političkim i kulturnim nastojanjima. To se desilo s albanskim jezikom kad je 1972. godine ranija dvostandardna situacija (gegijski na sjeveru i toskijski na jugu) ujedinjena sa zajedničkim standardom na osnovu toskijskog. Slična nastojanja nisu uspjela u Norveškoj, uprkos jakom političkom pritisku tokom mnogih desetljeća da se to ostvari. Nije se uspjelo ni sa srpskohrvatskim.

Iako ima drugih primjera dvo- ili višestandardnih jezika, teško je naći situaciju sličnu bosanskoj, gdje se na jednom području s istom jezičkom bazom i s izmiješanim

stanovništvom upotrebljavaju tri standarda. Doduše mora se priznati da se, kao posljedica rata i etničke homogenizacije teritorija, i bosanskohercegovačka situacija približava slučajevima gdje su standardi geografski i/ili politički podijeljeni.

Mnogima, u svijetu i u bivšoj Jugoslaviji, nije jasno kako mogu postojati tri jezika, kad je toliko upadljiva jezička bliskost triju standarda. To dolazi zbog nepoznavanja razlike između govornog (organskog) idioma i književne norme (standardnog jezika). S obzirom da Bošnjaci, Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini imaju svaki svoju kulturu (uključujući vjeru) i jezičku povijest, što je svugdje u svijetu sastavni dio standardnog idioma jednog naroda, nije čudo da postoje razlike u standardima. Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini srpska je odnosno hrvatska kultura u matičnim zemljama sastavni dio njihovih nasljeđa. Ali Bošnjaci, Srbi i Hrvati u samoj Bosni i Hercegovini imaju i toliko toga zajedničkog, na što se često zaboravlja u nacionalističkoj euforiji na sve tri strane. Moguće rješenje bi bila široka zajednička norma, ali iz političkih razloga to nije aktualno u sadašnjoj situaciji.

Nije multistandardnost (više standarda u jednoj državi) jedina sociolingvistička odlika jezičke situacije u Bosni i Hercegovini. Imamo i "multidržavnu situaciju": jedan jezik u više država. Hrvatski i srpski predstavljaju slučajeve kad se jedan jezik upotrebljava u više država. Takvih situacija ima mnogo u svijetu, ali različitih. Prvo imamo slučajeve gdje je jedan jezik jedini službeni jezik u dvije ili više država, kao njemački u Njemačkoj i Austriji, ili engleski u nekoliko država. Osim u matičnoj državi jezik može biti službeni jezik i u drugoj, uz drugi jezik ili druge jezike, kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, ili sa holandskim u Holandiji i flamanskim u Belgiji, ili u Finskoj, gdje je švedski doduše malo zastupljen po broju govornika, ali ima historijski prestiž. Na kraju valja reći da jedan jezik može biti manjinski u drugoj državi, sa manje ili više prava. Kad se jedan jezik upotrebljava u dvije ili više država, uvijek postoji tendencija da se razvijaju razlike. To je slučaj i u Bosni i Hercegovini.

5.6. Aktualni problemi na početku 21. stoljeća

Nacionalizam u pozitivnom smislu podrazumijeva brigu o nacionalnoj kulturi i njegovanje jezičke baštine. Upoznavanje sopstvene kulture i kulture drugih uvijek je pozitivno. Zato je bošnjački preporod u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija od velikog značaja ne samo za Bošnjake, već za sve stanovnike Bosne i Hercegovine, te za slavistički svijet koji se sad upoznao sa slavenskom kulturom koja do sada nije bila dovoljno istražena i poznata. S druge pak strane, nacionalizam u negativnom smislu, pretjerivanje u isticanju sopstvene kulture i nipodaštavanje kulture drugih, uvijek je opasan, pa i za narod koji tako postupa.

Jezička će politika u Bosni i Hercegovini i ubuduće zavistiti od političkog razvoja. Ako politička (i kulturna) podjela Bosne i Hercegovine bude trajna, trajat će i lingvistička podjela. Ako opadne nacionalistička euforija, možda će se ponovo razviti saradnja oko važnih jezičkih problema. Ivan Lovrenović piše o aktualnom stanju:

Moguće je da trend atomizacije na jezičnom polju, u ovisnosti o političkim procesima, definitivno donese službeno uspostavljanje triju jezika u Bosni i Hercegovini, kao i da duh etničke diobe konačno obuhvati sve ostale aspekte sociokulturnoga ambijenta. Posljedice, međutim, mogu biti samo loše. Jednako na kulturnom, kao i na političkom planu: međusobno udaljavanje, stvaranje artificijelnih razlika, politički diktat nad živom stvarnošću jezika i kulture, stvaranje triju odvojenih i latentno suprotstavljenih, ideologijski fabriciranih slika povijesti i kulture, veličanje etničkoga i njegovanje prezira nad građanskim duhom – sve to

može samo unazađivati i još dublje provincijalizirati i svaki bosanski narod posebno, i zemlju u cjelini. (Lovrenović 2002:41)

Kako sada izgleda, Bosna i Hercegovina će imati tri standarda, sa dodatnom strujom, općebosanskom, kao slabijom, ali latentnom mogućnošću. Sudeći po današnjem stanju neće biti konvergencije standarda, već možda još veće razilaženje. Postojanje tri standarda jest činjenica od koje treba polaziti.

Od tri standardna jezika u Bosni i Hercegovini dva imaju težište standardizacije van zemlje, u Hrvatskoj i Srbiji. Trećem standardu, bosanskom, nedostaje solidna baza za standardizaciju. Mnogima pada u oči nesređena situacija:

“Stvarnost pristupa jeziku kod nas je zapravo tragikomična. Svaki novinar, urednik, političar, voditelj i nastavnik govori i piše “svojim” jezikom. Ne poštuju se ama baš nikakva i ničija pravila. To se shvaća kao nekakva opća demokratija koja, ustvari, nije ništa drugo do neznanje i anarhija. A jezik, sam po sebi, ne trpi anarhiju. On uvijek teži normi koja nije stega ni okov već jasan pravac.” (Idrizbegović 2003:55)

Ne postoje, nažalost, institucije koje bi se, kao u drugim zemljama, brinule o standardizaciji jezika. Nema naučnih ustanova kojima bi njegovanje bosanskog standarda bio glavni cilj. Stoga predstoji veliki zadatak bošnjačkoj zajednici, naime izgradnja savremenih lingvističkih institucija, pokretanje naučnih projekata, formiranje jezičke politike i konsolidacija svega što bi moglo osigurati bosanskom jeziku ravnopravan položaj u odnosu na dva ostala standarda u Bosni i Hercegovini.

Bibliografija

Ajanović, Mustafa (1998) “Interpunktacija u teoriji i praksi bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika”, Bosanska knjiga, Sarajevo.

Babić, Stjepan (1997) “Hrvatski književni jezik u Bosni i Hercegovini”, *Jezik* 45/1, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 29-34.

Baotić, Josip (1995) “Ka jezičnoj ravnopravnosti”, *Stećak*. 13, Sarajevo.

– (1999) “Standardni jezici štokavskog narječja”, u: *Simpozij o bosanskom jeziku*, Sarajevo.

– (2001) “Jezik u procesu integracije i dezintegracije društvene zajednice”, u: Mønnesland 2001, 203-212.

– (2003) “Standardni jezici štokavskog narečja”, *Bosna Franciscana* 19, Sarajevo, 237-244.

– (1997., 1998., 1999) “Bosanski jezik, časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika Prava riječ, Tuzla.

Begić, Kasim I. (1997) *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo.

Brborić, Branislav (1993) “Legitimna uspostava srpske jezičke celovitosti”, *Književna reč*, 10. okt., Beograd.

– (1999) “O jeziku kojeg ne može biti”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLII, Novi Sad.

– (2000) *O jezičkom raskolu. Sociolingvistički ogledi I*, Centar za primenjenu lingvistiku, Prometej, Beograd, Novi Sad.

– (2001) *S jezika na jezik. Sociolingvistički ogledi II*, Centar za primenjenu

Browne, Wayles (2000) "S/C/B in North America", rukopis, *Language Conference*, London.

Brozović, Dalibor (1999) "Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika", *Jezik* 47, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 13-16.

Bugarski, Ranko (1993a) "Topovima na jezik", *Borba*, 25-26 sept., 1993. I u: *Jezik od mira do rata*, 2. izd., 1995., Beograd.

– (1993b) "Etničko čišćenje jezika", *Književna reč*, 10. okt., Beograd.

Bulić, Refik (1999) *Bosanski jezik u praksi i normi*, Printcom, Tuzla.

– (2001) *Bosanski jezik. Jezičko-pravopisni priručnik za učenike osnovnih i srednjih škola*, Bosanska riječ, Tuzla.

Bulić, Refik & Muhamed Šator (2001) *Naš jezik. Udžbenik za 1. razred srednjih škola*, Bosanska riječ, Tuzla.

Čedić, Ibrahim (1999a) "Jedna karakteristična crta bosanskoga jezika", *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 10, 117-121.

– (1999b) *Školski rječnik lingvističkih termina u bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Priručnici 3, Sarajevo.

– (2001a) "Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik", u: Mønnesland 2001, 69-77.

– (2001b) *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik u Sarajevu. Priručnici 4, Sarajevo.

Dizdar, Mak (1970) "Marginalije o jeziku i oko njega", *Život*, XIX/11-12, 109-120, Sarajevo.

Dunatov, Rasio (1987) "A note on the nature and the status of the standard Serbo-Croatian in Bosnia-Herzegovina", Ljubljana.

Durić, Rašid (2003) "Školski rječnik bosanskog jezika Dž. Jahića i standardizacija leksike u bosanskom jeziku na općekomunikacijskoj razini", u: Neweklowsky 2003, 65-85.

Glibanović-Vajzović, Hanka (1976) "Glas *h* u riječima orijentalnog porijekla u savremenom standardnom srpskohrvatskom jeziku", *Radovi, III*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo.

Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole, (Frane Vuletić), Sarajevo, 1890. (Reprint: Bosanska riječ, Wuppertal, 1994).

Halilović, Senahid (1991) *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.

– (1996a) *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.

– (1996b) *Gnijezdo lijepih riječi*, Sarajevo.

– (1999a) "O standardizaciji bosanskog jezika", *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 10, 97-103.

– (1999b) *Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole*, Dom štampe, Zenica.

– (2001) "Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – osobenosti i tendencije", u: Mønnesland 2001, 307-318.

Hebib-Valjevac, Naila (1997) "Pravopis pun problema", *Dani* br. 130, Sarajevo.

– (1999) "Ekstralingvistički faktori u jeziku", *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 10, 53-66.

Hofman-Pianka, Agnieszka (2000) *Socjolingwistyczne aspekty współczesnego języka bośniackiego*, Wydawnictwo Radamsa, Kraków.

Idrizbegović, Amira (2003) *Bosanski jezik i Bošnjaci*, Sejtarija, Sarajevo.

Isaković, Alija (1970) "Varijante na popravnom ispitu", *Život*, XIX/11-12, p. 54-71, Sarajevo.

- (1984) "Leksika u muslimanskih pisaca i naši pravopisi", *Sveske*, 5-6, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 329-341, Sarajevo (takođe u: Isaković 1990).
- (ed.) (1990) *O "nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana*, Globus, Zagreb.
- (1992) *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo (Reprint: Bambi, Wuppertal, 1993; 2. izd.: *Rječnik bosanskoga jezika*, Bosanska knjiga.).

Ivanković, Željko (2003) "Hrvatski jezik i književna praksa u BiH danas", *Bosna Franciscana* 19, 245-353, Sarajevo.

Jahić, Dževad (1990) *Jezik, nacija, nacionalizam*, Oslobođenje, Sarajevo.

- (1991) *Jezik bosanskih Muslimana*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
- (1999a) *Školski rječnik bosanskoga jezika*, Biblioteka Linguos, Sarajevo.
- (1999b) *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Biblioteka Linguos, Sarajevo.
- (1999c) *Bošnjački narod i njegov jezik*, Biblioteka Linguos, Sarajevo.

Jahić, Dževad, Senahid Halilović & Ismail Palić (2000) *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.

Jakšić, Božidar (1997) "Nacionalizam i jezik. Jedno balkansko iskustvo, *Filozofija i društvo* XI, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 83-93.

Jurić-Kappel, Jagoda (2003) "Bosanski ili bošnjački?", u: Neweklowsky 2003, 95-101.

Karadža, Mevlida (1999) "Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini", *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 10, 31-39.

Kasumović, Ahmet, Bulić Refik (1998) *Pisanje islamskih termina u bosanskome jeziku*, Tuzla.

Kasumović, Ahmet, Butković Redžo (1999) *Rječnik gramatičke terminologije u bosanskom jeziku*, Tuzla.

Konjhodžić, F. (1999) *Rječnik medicinskih naziva u bosanskom jeziku*, ANUBiH i Klinički centar Univerziteta u Sarajevu.

Kovačević, Miloš (2003) "Srbistika i status tzv. bosanskog jezika", u: *Srpski jezik i srpski jezici*, SKZ, Beograd, 138-162.

Lehfeldt, Werner (2002) "Bosanski jezik postoji", *Dani* br. 134, Sarajevo.

- (2003) "O stanju kodifikacije bosanskoga jezika", u: Neweklowsky 2003, 147-151.

Leko, Nedžad (1998a) "Some lexical doublets in the Oslo Corpus of Bosnian Texts: a comparison with a previous study of doublets", rukopis, Univerzitet u Oslu.

- (1998b) "Recent changes in the Bosnian language as reflected by and documented from the Oslo Corpus of Bosnian Texts", rukopis, Univerzitet u Oslu.

Levinger, Jasna (1998) "Language and identity in Bosnia-Herzegovina", u: Chilton, Paul. A., M. V. Ilyn, J. L. Mey: *Political Discourse in Transition in Europe 1989-99I*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia.

- Lovrenović, Ivan (2002) *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikro-kulture*, Durieux, Zagreb.
- (2003a) “Diktatura razlikovanja”, *Feral Tribune* 15. 11. 03, “Hrvatski s izgovorom”, *Feral Tribune* 22. 11. 03.
- (2003b) “Identitet jezika – jezik identiteta”, *Bosna Franciscana* 19, Sarajevo, 228-236.
- Marojević i dr. (1998) *Slovo o srpskom jeziku*, Foundation for Truth, Beograd.
- Marković, Sv., M. Ajanović, Zv. Diklić (1972) *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika*, Sarajevo.
- Mønnesland, Svein (red.) *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova). Language and Democratization (Proceedings)*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 12, Sarajevo.
- Muratagić-Tuna, Hasnija (2001) “Paralela aktuelnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika”, u: Mønnesland 2001, 323-338.
- Musa, Šimun (2002) “Povijesni pregled hrvatskog jezika u BiH, njegova sadašnjost i budućnost”, *Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas. Zbornik*, Sveučilište u Mostaru. Pedagoški fakultet i Institut za hrvatski jezik, književnost i povijest, Mostar.
- Newekłowsky, Gerhard (2003) *Bosanski – hrvatski – srpski. Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*, Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 57, Wien.
- Nikčević, Vojislav (1993) *Crnogorski jezik*, Matica crnogorska, Cetinje.
- Okuka, Miloš (1998) *Eine Sprache – viele Erben. Sprachpolitik als Nationalisierungsinstrument in Ex-Jugoslawien*, Wieser Verlag, Klagenfurt.
- Oslo korpus bosanskih tekstova* (1997), <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>.
- Palić, Ismail (1999) “Osobenosti gramatičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog standardnog jezika”, *Forum Bosnae* 5, Sarajevo, 227-245.
- Pelesić-Muminović, Fatima (1997) *Bosanski jezik/Bosnian language*, Zenica, Sarajevo.
- Pranjeković, Ivo (1992) “Muslimanski narod i njegov jezik”, *Behar*, 1-1, Zagreb.
- (1992) “Turski nije srpski”, *Danas*, 21.4., p. 54 (u: Pranjeković 1997b: 161-164).
- (1996) “Pravo na izbor standardiziranog idioma”, *Stećak*, srpanj/kolovoz 1996.
- (1997a) “Jezična politika u Bosni i Hercegovini”, *Behar* V-VI, 18-19, Zagreb.
- (1997b) *Jezikoslovna sporenja*, Konzor, Zagreb.
- Remetić, Slobodan (2001) “S jednog jezika na tri: premoć politike nad lingvistikom”, u: Mønnesland 2001, 45-54.
- Ridanović, Midhat (2003) *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskog jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, TKFD Šahinpašić, Sarajevo.
- Rizvić, Muhsin (1990) “Bosna i njen jezik u izvanbosanskim znanstvenim djelima i književnohistorijskim izvorima”, *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo.
- (1996) *Bosna i Bošnjaci. Jezik i pismo*, BZK Preporod, Sarajevo.
- Santos, Diana (1998) “Providing access to language resources through the World Wide Web: the Oslo Corpus of Bosnian Texts”, *Proceedings of the First International Conference on Language Resources and Evaluation*, Vol. 1 (Rubio, A. et al., eds.), Granada, 475-481.

S. Mønnesland: Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije

- Simpozij o bosanskom jeziku (Zbornik radova)* (1999), Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja – knjiga 10, Sarajevo.
- Stojičić, Đoko (1993) “Sada je na redu Bosna (Republika Srpska) i njen Karadžić”, *Književna reč*, 10. okt., Beograd.
- Šator, Muhamed (1999) “Principi standardizacije bosanskoga jezika – Pitanje norme bosanskog jezika”, *Simpozij o bosanskom jeziku*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 10, 105-115.
- Šipka, Milan (2001) *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000). Dokumenti*, Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 11, Sarajevo.
- (2001) “Naziv jezika kao ustavnopravna kategorija”, u: Mønnesland 2001, 121-136.
 - (2003) “Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca – problem klasifikacije i nominacije idioma”, u: Neweklowsky 2003, 255-282.
- Škaljić, Abdulah (1966) *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
- Tanasić, Sreto (2001) “Jezička situacija u Bosni i Hercegovini: Komunikacijsko jedinstvo i upadljiva simbolička razvedenost, s naglaskom na problematici u školstvu”, u: Mønnesland 2001, 249-260.
- Tanović, Ilijas (2000) *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Thomas, Paul-Louis (1994) “Serbo-Croate, serbe, croate..., bosniaque, monténégrin: Une, deux..., trois, quatre langues?” *Revue des Études Slaves* 66/1, 237-259.
- Trhulj, Sead (1998) *Rječnik moje majke* Radio, “Kameleon”, Tuzla.
- Vajzović, Hanka, Husein Zvrko (1994) *Gramatika bosanskoga jezika*, Sarajevo.
- Vajzović, Hanka (1999) *Orijentalizmi u književnom djelu*, lingvistička analiza, Institut za jezik u Sarajevu, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- (2000) *Bosanski jezik* (VI razred osnovne škole), IP “Svjetlost”, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
 - (2001) “Savremena jezička situacija u Bosni i Hercegovini – komunikativna i simbolična funkcija jezika”, u: Mønnesland 2001, 79-93.
 - (2003) “Sociološki status orijentalizama u bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku”, u: Neweklowsky 2003, 283-302.
- Vrljić, Stojan (ured.) (1999) *Mostarski dani hrvatskog jezika. Zbornik radova*, Institut za hrvatski jezik, književnost i povijest i Pedagoški fakultet, Mostar.

FROM COMMON STANDARD TO A TRIPLE-STANDARD SITUATION

Summary

The author introduces the socio-linguistic situation in Bosnia and Herzegovina, he identifies the present situation in the usage of three standard languages and he outlines the attitudes of linguistic experts.